

ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ПРИВАТНИЙ ЗАКЛАД
«ДНІПРОВСЬКИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ

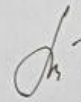
Кафедра психології

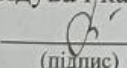
На правах рукопису

ПАЛЄЄВА ІННА ОЛЕКСАНДРІВНА

СТАНОВЛЕННЯ Я-ОБРАЗУ ОСОБИСТОСТІ У КОНТЕКСТІ
ПРОЦЕСУ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОЇ САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ

Спеціальність: 053 «Психологія»
(код) (назва спеціальності)
Освітня програма Психологія
(назва)
Кваліфікаційна робота на здобуття освітнього ступеня магістра

Науковий керівник:
 Пріснякова
Людмила Макарівна
кандидат психологічних наук,
доцент

РЕКОМЕНДОВАНО ДО ЗАХИСТУ
Протокол засідання кафедри психології
№ 7 від 26.12.2024
Завідувач кафедри психології
 Людмила ПРИСНЯКОВА
(підпис) (Ім'я, ПРІЗВИЩЕ)

Дніпро, 2025

**ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ПРИВАТНИЙ ЗАКЛАД
«ДНІПРОВСЬКИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ**

Кафедра	психології
Освітній ступінь	<u>магістр</u>
Спеціальність	053 «Психологія»
Освітня програма	Психологія

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри психології

 Людмила ПРИСНЯКОВА

« 24 » лютого 2025 року

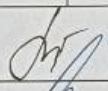
**ЗАВДАННЯ НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ
ПАЛЄЄВА ІННА ОЛЕКСАНДРІВНА**

1. Тема роботи: «Становлення Я-образу особистості у контексті процесу етнонаціональної самоідентифікації»
2. Науковий керівник роботи: Пріснякова Людмила Макарівна. Затверджені наказом вищого навчального закладу від «19» вересня 2024 року № 87-02
3. Строк подання роботи на кафедру: 12.02.25 р.
4. Мета кваліфікаційної роботи: полягає у з'ясуванні особливостей національної ідентифікації та ролі цього процесу у становленні Я-образу особистості у підлітковому й юнацькому віці.
5. Завдання кваліфікаційної роботи
 - 1) Провести теоретичний аналіз феномену національної ідентифікації сучасних підлітків та юнацтва, розкрити джерела, структуру та чинники становлення їх Я-образу в процесі етнонаціональної ідентифікації.
 - 2) Експериментально дослідити особливості процесу становлення Я-образу особистості як суб'єкта національної спільноти.
 - 3) Дослідити регіональні відмінності процесу національної ідентифікації та їх впливу на структуру Я-образу особистості.
 - 4) Визначити психологічні умови оптимізації процесу ідентифікації індивіда зі своїм етносом (нацією) та формування відповідного Я-образу.

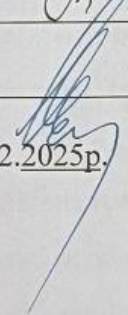
КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН ВИКОНАННЯ КВАЛІФІКАЦІЙНОЇ РОБОТИ

№ з/п	Назва етапів дипломного проекту (роботи)	Строк виконання етапів проекту (роботи)	Примітка
1.	Вступ	Жовтень	виконано
2.	I Розділ	Листопад	виконано
3.	II Розділ	Грудень	виконано
4.	III Розділ	Січень	виконано
5.	Робота в цілому	Лютий	виконано

Науковий керівник _____

 Грішнєв І. М.

Здобувач вищої освіти _____

 ПАЛЄВА І.О.

Дата видачі завдання 13.02.2025р.

АНОТАЦІЯ

Однією з найбільш фундаментальних проблем у дослідженні особистості є вивчення механізмів та наслідків процесу самовизначення людини в її соціальному просторі, у різноманітних спільнотах, що є предметом постійної уваги з боку дослідників – представників багатьох соціальних наук: культурології, етнографії, політології, соціології, соціальної психології та етнопсихології.

Один із напрямів психологічних досліджень у цій галузі стосується проблеми формування Я-образу людини як представника національної спільноти. Національний Я-образ особистості є інтегрованою формою самосвідомості, що виникає на певному етапі соціально-психологічного розвитку людини в результаті тривалого процесу самопізнання (М.Й. Боришевський). Він виступає у формі узагальненого уявлення людини про себе як про суб'єкта певної етнонаціональної спільноти.

Національний Я-образ особистості, що формується в результаті ідентифікації особистості з національною спільнотою, виконує низку важливих функцій, головною серед яких можна вважати функцію регуляції поведінки особи в різноманітних ситуаціях міжнаціональної взаємодії.

Мета роботи полягає у з'ясуванні особливостей національної ідентифікації та ролі цього процесу у становленні Я-образу особистості у підлітковому й юнацькому віці.

Об'єктом дослідження є процес формування Я-образу особистості як представника національної спільноти.

Предмет дослідження – становлення Я-образу особистості у контексті процесу етнонаціональної самоідентифікації.

Гіпотеза дослідження:

- Оскільки Я-образ інтегрує у своїй структурі уявлення особистості про себе у контексті найрізноманітніших цінностей, серед яких цінності

національні посідають одне з провідних місць, то його становлення й розвиток великою мірою зумовлюється процесом ідентифікації з нацією.

У відповідності з поставленою метою та гіпотезою сформовані наступні **завдання** дослідження:

- 1) Провести теоретичний аналіз феномену національної ідентифікації сучасних підлітків та юнацтва, розкрити джерела, структуру та чинники становлення їх Я-образу в процесі етнонаціональної ідентифікації.
- 2) Експериментально дослідити особливості процесу становлення Я-образу особистості як суб'єкта національної спільноти.
- 3) Дослідити регіональні відмінності процесу національної ідентифікації та їх впливу на структуру Я-образу особистості.
- 4) Визначити психологічні умови оптимізації процесу ідентифікації індивіда зі своїм етносом (нацією) та формування відповідного Я-образу.

Для реалізації мети й розв'язання поставлених завдань дослідження були використані наступні **методи**: теоретичний аналіз наукової літератури щодо об'єкту дослідження, загально психологічні методи (спостереження, інтерв'ю, бесіди, контент-аналіз творів респондентів, анкетування, особистісні опитувальники, шкали самооцінки), етнологічні та етнопсихологічні методики дослідження, методи математично-статистичної обробки даних, експериментально-генетичний метод.

Практичне значення роботи. Установлені в процесі дослідження факти й сформульовані на їх основі психологічні висновки щодо засобів оптимізації процесу національного самовизначення молоді можуть бути покладені в основу рекомендацій, спрямованих на забезпечення умов, що сприяють формуванню в підлітків та юнацтва гармонійно розвинутої національної самосвідомості та підвищенню ефективності процесу усвідомлення школярами себе як представника певної національної спільноти.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаної літератури.

ANNOTATION

One of the most fundamental problems in the study of personality is the study of the mechanisms and consequences of the process of self-determination of a person in his social space, in various communities, which are the subject of constant attention from researchers - representatives of many social sciences: cultural studies, ethnography, political science, sociology, social psychology and ethnopsychology.

One of the areas of psychological research in this area concerns the problem of the formation of the self-image of a person as a representative of a national community. The national self-image of a person is an integrated form of self-awareness that arises at a certain stage of the socio-psychological development of a person as a result of a long process of self-knowledge (M.I. Boryshevsky). It appears in the form of a generalized idea of a person about himself as a subject of a certain ethno-national community.

The national self-image of an individual, formed as a result of the identification of an individual with a national community, performs a number of important functions, the main one of which can be considered the function of regulating the behavior of an individual in various situations of interethnic interaction.

Study purpose of the work is to clarify the features of national identification and the role of this process in the formation of the self-image of a person in adolescence and youth.

Study object is the process of forming the self-image of a person as a representative of a national community.

Study subject is the formation of the self-image of a person in the context of the process of ethnonational self-identification.

Research hypothesis:

- Since the self-image integrates in its structure the individual's idea of himself in the context of a wide variety of values, among which national

values occupy one of the leading places, its formation and development is largely predetermined by the process of identification with the nation.

In accordance with the stated goal and hypothesis, the following **research tasks** were formed:

- 1) Conduct a theoretical analysis of the phenomenon of national identification of modern teenagers and young people, reveal the sources, structure and factors of the formation of the self-image in the process of ethno-national identification.
- 2) Experimentally study the features of the process of formation of the self-image of an individual as a subject of a national community.
- 3) Explore regional differences in the process of national identification and their influence on the structure of the self-image of an individual.
- 4) Determine the psychological conditions for optimizing the process of identification of an individual with his ethnic group (nation) and the formation of the corresponding self-image.

To achieve the goal and solve the tasks of the study, the following **methods** were used: theoretical analysis of scientific literature on the object of study, general psychological methods (observation, interviews, conversations, content analysis of respondents' works, questionnaires, personality questionnaires, self-assessment scales), ethnological and ethnopsychological research methods, methods of mathematical and statistical data processing, experimental genetic method.

Practical significance of the work. The facts established in the course of the study and the psychological conclusions formulated on their basis regarding the means of optimizing the process of national self-determination of youth can be used as the basis for recommendations aimed at ensuring conditions conducive to the formation of a harmoniously developed national self-awareness in adolescents and young people and increasing the effectiveness of the process of awareness of schools as a representative of a certain national community.

Structure of the work. The work consists of an introduction, three chapters, conclusions, a list of references, appendices.

ЗМІСТ

ВСТУП	11
Розділ 1. ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ЯК УМОВА РОЗВИТКУ Я – ОБРАЗУ ОСОБИСТОСТІ	15
1.1. Я-образ у структурі самосвідомості особистості.....	15
1.2. Національна ідентичність як основоположна складова структури національної самосвідомості.....	22
1.2.1. Теоретичні підходи до вивчення етнонаціональної ідентифікації.....	26
1.2.2. Національна ідентичність в структурі соціальної ідентичності.....	37
1.3. Особливості становлення національного Я-образу особистості в підлітковому та юнацькому віці.....	62
1.4. Регіональні особливості становлення національної ідентичності українців.....	75
Розділ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СТАНОВЛЕННЯ Я-ОБРАЗУ ОСОБИСТОСТІ У ПРОЦЕСІ ЇЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ	81
2.1. Теоретико-методологічні основи та методичне забезпечення експериментального дослідження національної ідентифікації школярів та студентів.....	81
2.2. Особливості Я-образу сучасної молоді.....	89
2.3. Особливості національної ідентифікації сучасної молоді.....	101
Розділ 3. ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАВЧАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ ЯК УМОВА ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ТА Я-ОБРАЗУ ОСОБИСТОСТІ (формуючий експеримент)	121
3.1. Психолого - педагогічні чинники формування національної ідентичності школярів.....	122
ВИСНОВКИ	135
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	140

ВСТУП

Актуальність дослідження. Однією з найбільш фундаментальних проблем у дослідженні особистості є вивчення механізмів та наслідків процесу самовизначення людини в її соціальному просторі, у різноманітних спільнотах, що є предметом постійної уваги з боку дослідників – представників багатьох соціальних наук: культурології, етнографії, політології, соціології, соціальної психології та етнопсихології. Увага науковців до цієї проблеми пов’язана з тим, що самовизначення індивіда в різних групових утвореннях є центральним моментом у процесі формування, становлення та розвитку особистості.

Кожна людина протягом життя входить до багатьох груп, усвідомлюючи себе членом різних спільнот, результатом ідентифікації з якими стають численні ідентичності, актуальність і значущість яких варіюють залежно від часу й ситуації. Сукупність їх складає цілісну соціальну ідентичність особистості, важливе місце в структурі якої разом з іншими видами ідентичності посідає національна ідентичність. В різних ситуаціях вона відіграє більшу чи меншу роль. Наприклад, під час періодів благополуччя, спокійного розвитку суспільства національна ідентифікація відступає на задній план, на перше місце у свідомості особистості виходять інші види соціальної ідентичності (професійна, освітня тощо). Однак, у періоди соціальних криз та нестабільності найактуальнішими стають класові, політичні, релігійні або, як у наш час, національні інтереси, які пронизують життя індивідів та спільнот майже в усіх сферах діяльності. У такі періоди, як влучно висловився Е. Сміт, філогенетично більш пізні види ідентичностей втрачають свою актуальність й поступаються місцем “старим”, більш стійким груповим належностям.

Останніми роками з’явилося багато нових груп, що претендують на цю роль, але вони не здатні успішно виконувати ціннісно-орієнтаційну та захисну функції для більшості людей. Тому в період зламу старої соціальної

системи та побудови нового суспільства людина обирає як референтну групу більш стабільну та стійку спільноту. Як і в інших країнах, що переживають епоху гострої соціальної нестабільності, в Україні такими групами стали міжпоколінні групи – сім'я та етнос (нація). З огляду на те, що усвідомлення власної належності до певного народу в житті сучасної людини відіграє вельми важливу роль та робить досить серйозний вплив на відносини між людьми (як на міжособистісному, так і на міждержавному рівнях), стає цілком зрозумілою необхідність проведення психологічного дослідження національної ідентифікації особистості. Серед безлічі питань, що потребують відповіді, знаходяться питання про психологічні причини росту значущості національної ідентичності в наш час, особливості трансформації ідентичності громадян, до яких призвела зміна соціально-психологічного клімату в суспільстві, психологічні особливості та чинники формування національної ідентичності в підростаючого покоління в поліетнічній Україні.

Один із напрямів психологічних досліджень у цій галузі стосується проблеми формування Я-образу людини як представника національної спільноти. Національний Я-образ особистості є інтегрованою формою самосвідомості, що виникає на певному етапі соціально-психологічного розвитку людини в результаті тривалого процесу самопізнання (М.Й. Боришевський). Він виступає у формі узагальненого уявлення людини про себе як про суб'єкта певної етнонаціональної спільноти.

Національний Я-образ особистості, що формується в результаті ідентифікації особистості з національною спільнотою, виконує низку важливих функцій, головною серед яких можна вважати функцію регуляції поведінки особи в різноманітних ситуаціях міжнаціональної взаємодії.

Мета роботи полягає у з'ясуванні особливостей національної ідентифікації та ролі цього процесу у становленні Я-образу особистості у підлітковому й юнацькому віці.

Об'єктом дослідження є процес формування Я-образу особистості як представника національної спільноти.

Предмет дослідження – становлення Я-образу особистості у контексті процесу етнонаціональної самоідентифікації.

Гіпотеза дослідження:

- Оскільки Я-образ інтегрує у своїй структурі уявлення особистості про себе у контексті найрізноманітніших цінностей, серед яких цінності національні посідають одне з провідних місць, то його становлення й розвиток великою мірою зумовлюється процесом ідентифікації з нацією.

У відповідності з поставленою метою та гіпотезою сформовані наступні **завдання** дослідження:

- 5) Провести теоретичний аналіз феномену національної ідентифікації сучасних підлітків та юнацтва, розкрити джерела, структуру та чинники становлення їх Я-образу в процесі етнонаціональної ідентифікації.
- 6) Експериментально дослідити особливості процесу становлення Я-образу особистості як суб'єкта національної спільноти.
- 7) Дослідити регіональні відмінності процесу національної ідентифікації та їх впливу на структуру Я-образу особистості.
- 8) Визначити психологічні умови оптимізації процесу ідентифікації індивіда зі своїм етносом (нацією) та формування відповідного Я-образу.

Для реалізації мети й розв'язання поставлених завдань дослідження були використані наступні **методи**: теоретичний аналіз наукової літератури щодо об'єкту дослідження, загально психологічні методи (спостереження, інтерв'ю, бесіди, контент-аналіз творів респондентів, анкетування, особистісні опитувальники, шкали самооцінки), етнологічні та етнопсихологічні методики дослідження, методи математично-статистичної обробки даних, експериментально-генетичний метод.

Наукова новизна роботи полягає у визначенні психологічних особливостей формування національної ідентичності в процесі становлення Я-образу особистості та виявленні чинників, що впливають на процес усвідомлення школярами і студентами своєї належності до певної

етнонаціональної спільноти в сучасних умовах становлення української державності.

Практичне значення роботи. Установлені в процесі дослідження факти й сформульовані на їх основі психологічні висновки щодо засобів оптимізації процесу національного самовизначення молоді можуть бути покладені в основу рекомендацій, спрямованих на забезпечення умов, що сприяють формуванню в підлітків та юнацтва гармонійно розвинутої національної самосвідомості та підвищенню ефективності процесу усвідомлення школярами себе як представника певної національної спільноти.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаної літератури, додатків.

РОЗДІЛ 1. ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ЯК УМОВА РОЗВИТКУ Я – ОБРАЗУ ОСОБИСТОСТІ

1.1. Я-образ у структурі самосвідомості особистості

Проблемі самосвідомості присвячено низку теоретичних та експериментальних досліджень, які мали на меті вивчення особливостей виникнення та формування самосвідомості людини, її проявів на різних етапах психічного розвитку особистості (Л.І. Божович, М.Й. Боришевський, І.С. Кон, С.Л. Рубінштейн, О.Г. Спіркін, В.В. Столін, П.Р. Чамата, І.І. Чеснокова та ін.).

У сучасній психології термін “самосвідомість” визначається як процес усвідомлення особистістю самої себе в усій багатогранності власних індивідуальних особливостей, усвідомлення своєї сутності та місця в системі суспільних зв’язків. Сутність цього складного психічного процесу полягає в сприйнятті особистістю багаточисленних “образів” самої себе в різних ситуаціях діяльності та поведінки, в усіх формах взаємодії з іншими людьми та в поєднанні цих образів у єдине цілісне утворення – уявлення, а згодом - у поняття власного “Я” як суб’єкта, що відрізняється від інших суб’єктів. Результатом розгорнутих актів самосвідомості, які стають все більш складними, мірою збільшення кількості образів, що інтегруються в уявленні та понятті про самого себе, формується все більш досконалий, глибокий та адекватний образ власного “Я”. Структура самосвідомості являє собою єдність трьох сторін – пізнавальної (самопізнання), емоційно-ціннісної (самостворення) та діяльнісно-вольової, або регулятивної (саморегуляція).

В українській психологічній школі з проблем самосвідомості, яку започаткував П.Р. Чамата, Я-образ особистості досліджується в рамках більш широкої проблеми розвитку самосвідомості дитини. Розуміючи самосвідомість особистості як складне утворення, структура якого складається з таких нерозривно пов’язаних складових, як самооцінка,

домагання, соціально-психологічні очікування та Я-образ, М.Й. Боришевський визначає останню складову як інтегральну форму самосвідомості людини.

Становлення Я-образу особи відбувається в процесі апробації нею власних самооцінок, домагань, соціально-психологічних очікувань та оцінних ставлень до оточуючих. Оскільки така апробація здійснюється протягом певного часу та потребує набуття життєвого досвіду й певного рівня сформованості когнітивних та емоційних структур особистості, образ власного Я виникає в людини на певному, більш пізньому етапі її соціально-психологічного розвитку. Таким чином, формування Я-образу є ознакою нового рівня самосвідомості, який характеризується досягненням індивідом найбільш зрілого усвідомлення сутності своєї особистості.

У структурі особистості Я-образ є тим своєрідним каркасом, який надає багатоманітності різнорідних особистісних якостей людини “внутрішньої супідрядності, відносно інтегрованої спрямованості”. Завдяки цьому Я-образ служить особистості основою для вибору провідної лінії поведінки, стає базою для виникнення особистісного настановлення, що виявляється в готовності людини поводитись певним чином.

Розглядаючи Я-образ людини як узагальнений глобальний механізм саморегуляції поведінки на особистісному рівні, М.Й. Боришевський передусім підкреслює його роль у забезпеченні почуття ідентичності, самототожності людини. Збереження почуття ідентичності протягом більш чи менш тривалих життєвих періодів уможливорює усвідомлення людиною необхідних меж між “Я” і “не-Я”, що є найважливішим моментом, з яким пов’язані “такі детермінанти саморегуляції поведінки, як особистісна відповідальність, почуття обов’язку, соціальної причетності, співвіднесеності власних бажань з інтересами оточуючих і т.ін.”.

У психологічній літературі часто висловлюється ідея про рівневу будову самосвідомості (Р. Бернс, І.С. Кон, М. Розенберг, В.В. Столін, І.І. Чеснокова).

І.І. Чеснокова, розуміючи самосвідомість як складний, багаторівневий процес, що індивідуалізовано розгортається в часі, пропонує розрізняти в ньому два рівні за критерієм тих рамок, в яких відбувається співвіднесення знань про себе. Самосвідомість особистості розглядається авторкою як процес формування з окремих ситуативних Я-образів індивіда узагальненого образу власного “Я”, який містить загальні, характерні риси та уявлення про свою сутність і являє собою більш глибоке поняття про себе.

Я-образ багатьма фахівцями з психології самосвідомості розглядається як різновид системи настанов, яку складають значущі особистісні настанови людини щодо самої себе (Р. Бернс, І.С. Кон, Г. Крайг, Ю.І. Матвеев, М. Розенберг).

Р. Бернс розуміє “Я-концепцію” як сукупність настанов на себе і виокремлює в її структурі три компоненти:

- 1) Я-образ як уявлення індивіда про себе;
- 2) самооцінку - афективну оцінку цього уявлення;
- 3) потенційну поведінкову реакцію – ті конкретні дії, які можуть бути викликані Я-образом та самооцінкою.

Ю.І. Матвеев подібним чином розглядає “Я-концепцію”, ядро якої складає сукупність настанов індивіда на себе: його уявлення про свої якості як соціального суб’єкта, про свій реальний, можливий та необхідний соціальний статус, про власні потреби, ідеали та інтереси інтегруються в складну динамічну систему настанов, яка регулює та спрямовує всі свідомі дії людини. Її якісні параметри детермінуються трьома компонентами, які характеризують соціальну настанову як цілісне утворення, в яке входять когнітивна, емоційна та поведінкова складові.

Когнітивна складова “Я-концепції” виглядає як сукупність більшою чи меншою мірою обґрунтованих переконань. Зміст емоційного компонента складає емоційно-оцінне ставлення людини до самої себе, до образу власного “Я”. Сутність поведінкової складової полягає у спрямуванні дій індивіда на основі його уявлень про себе.

І.С. Кон сформулював рівневу концепцію Я-образу, також використовуючи поняття настанови. Підґрунтям для цієї концепції стала теорія диспозиційної регуляції соціальної поведінки В.О. Ядова. Я-образ трактується автором як система настанов, структура якої є не випадковим набором окремих компонентів (уявлення про власне тіло, психічні властивості, моральні якості тощо), а певною системою когнітивних, емоційних та поведінкових ознак. Емоційні та когнітивні компоненти “Я” завжди співіснують, проте кожен із них має власну логіку розвитку; вони є взаємопов’язаними, але не зводяться до одного і не виводяться один з одного.

Я-образ, як і будь-яка соціальна настанова, полегшує пристосування особистості до середовища (настанова закріплює те, що сприяє задоволенню потреб суб’єкта), пізнання (настанова систематизує попередній досвід взаємодії суб’єкта з об’єктом), самореалізацію (стійка система соціальних настанов є необхідною передумовою творчої активності особистості, самовиховання тощо) та психологічний самозахист (наявність певної системи настанов дозволяє індивідові уникнути усвідомлення таких аспектів дійсності, які спроможні порушити стійкість його особистості).

Застосовуючи думку В.О. Ядова про ієрархічну будову системи диспозицій до Я-образу, І.С. Кон виокремлює в ньому кілька рівнів, нижній з яких складається з неусвідомлюваних, представлених лише в переживанні настанов, які традиційно асоціюються в психології з “самопочуттям” та емоційним ставленням до себе. Вище розташовані усвідомлювання і самооцінка окремих властивостей та якостей. Ці часткові самооцінки на більш високому рівні складаються у відносно цілісний образ. Нарешті, сам цей Я-образ вписується в загальну систему ціннісних орієнтацій особистості, пов’язаних з усвідомленням нею цілей своєї життєдіяльності та засобів, необхідних для досягнення цих цілей”.

Розуміння Я-образу як системи настанов дозволяє по-іншому, більш коректно поставити проблему єдності та множинності “Я”. Як справедливо зазначає В.О. Ядов, когнітивним елементам будь-якої соціальної настанови

властиві “диференційованість та узагальненість, а також транзитивність (перенос знання або ставлення, оснований на знанні, з одного компонента на інший)”. Проте, головним принципом, що діє в даній структурі, вчений вважає “прагнення” знань “до логічної та психологічної узгодженості”.

Такі моменти, як транзитивність та прагнення до внутрішньої узгодженості, є особливо важливими для самосвідомості. Я-образ відрізняється від звичайної системи настанов: оскільки об’єкт і суб’єкт настанови в ньому збігаються, образ власного “Я” завжди є індивідуальним та специфічним, якими б спільними не були його компоненти. Я-образ для особистості є однією з найважливіших соціальних настанов: різні об’єкти мають для людей різне значення, проте немає жодної людини, яка байдуже ставилася б до власного “Я”.

Ще одна відмінність Я-образу від будь-якої іншої соціальної настанови полягає в тому, що, за влучним висловом І.С. Кона, ставлення людини до будь-яких “зовнішніх” об’єктів може бути як позитивним, так і негативним, але всі люди потребують формування саме позитивного Я-образу, оскільки неприйняття власного “Я”, негативне ставлення до себе, незалежно від того, якими є його витоки та причини, завжди сприймаються людиною болісно.

М. Розенберг, виокремив у Я-образі як системі настанов декілька автономних формальних вимірів, використання яких в емпіричному психологічному дослідженні дозволяє порівнювати рівень розвитку самосвідомості різних людей або однієї людини на різних етапах розвитку її особистості:

1. *Ступінь когнітивної складності та диференційованості*, яка визначається кількістю та характером власних якостей, котрі особистість усвідомлює: чим більшу кількість своїх якостей індивід усвідомлює й чим більш складними та узагальненими вони є, тим більш високорозвиненою вважається самосвідомість особистості.

2. *Ступінь виразності, “виуклості” Я-образу, його суб’єктивної значущості* для індивіда. Одна людина багато міркує про себе, аналізує свої вчинки, намагається цілеспрямовано формувати себе; інша, рефлексія якої є

нерозвинutoю, поводитьcя, керуючись безпосередніми спонуканнями або логікою ситуації. Різними бувають й об'єкти рефлексії: хтось більшого значення надає власній зовнішності, дехто — розумовим здібностям, інші — своїй моральній сутності.

3. Ступінь *внутрішньої цілісності, послідовності* Я-образу. Оскільки людина бачить себе під різними кутами зору, її самосвідомість характеризується певною суперечливістю. Так, “ідеальне Я” ніколи не збігається з “реальним”, суперечність між якими є головною рушійною силою самовиховання. Специфіка суперечностей самосвідомості може бути різною, однак у будь-якому випадку непослідовність Я-образу завжди викликає внутрішню напруженість, певні сумніви та вагання особистості.

4. Ступінь *стійкості, стабільності* Я-образу в часі. Часткові самооцінки й загальні уявлення людини про себе можуть бути певною мірою стабільними, незмінними, або, навпаки, нестійкими, такими, що піддаються значним коливанням. Міра стійкості Я-образу позначається на поведінці людини, характері її стосунків з оточуючими.

5. Загальним знаменником, підсумковим виміром “Я” (яке виражає міру прийняття або неприйняття індивідом самого себе, позитивне або негативне ставлення людини до себе, похідне від сукупності окремих самооцінок), є *самоповага*.

В.В. Столін сформулював концепцію рівневої будови самосвідомості, яка ґрунтується на врахуванні характеру активності людини, в рамках якої формується й діє її самосвідомість. Вихідним положенням цієї концепції є розрізнення змісту Я-образу та самоставлення. Я-образ складають знання або уявлення особистості про себе, у тому числі й у формі оцінки індивідом виразності в нього тих чи інших якостей. Самоставлення – це переживання, відносно стійке почуття, що пронизує самосприйняття та Я-образ.

Зміст Я-образу складається з двох важливих утворень:

1) знання про ті спільні риси та характеристики, котрі об'єднують суб'єкта з іншими людьми, – так звана “інтегруюча” складова “Я-концепції”, або *система самоідентичності* (курсив наш – О.Ш.);

2) знання, що виокремлюють “Я” суб'єкта порівняно з іншими людьми, - тобто “диференціююча” складова “Я-концепції”, яка надає суб'єкту відчуття власної унікальності та неповторності.

Вертикальна будова самосвідомості розкривається В.В. Століним як рівнева структура. Рівні самосвідомості детермінуються рівнями активності людини, яка одночасно є:

- 1) біологічним індивідом (організмом);
- 2) соціальним індивідом та
- 3) особистістю.

Процеси самосвідомості та її інтегральні утворення обслуговують активність людини на кожному рівні, виконуючи роль зворотного зв'язку про “внесок” суб'єкта в його власну активність. Оскільки характер активності та провідних потреб суб'єкта відрізняється на кожному рівні, відрізняються й процеси, які віддзеркалюють цю активність, а також підсумкові, інтегральні утворення самосвідомості.

У результаті розвитку самосвідомості суб'єкт набуває уявлення про наявність у себе певних особистісних якостей, потреб та інтересів, оцінює їх, визначає сенс власної життєдіяльності, аналізує різні варіанти своєї поведінки в різних ситуаціях. На базі суб'єктивних уявлень про самого себе, суб'єктивних оцінок власних особистісних рис, соціальних якостей, здібностей та потенційних можливостей створюється оптимальний, на погляд людини, варіант поведінки.

Поняття “Я-концепція”, таким чином, не є тотожним поняттю “Я-образ”. Ці конструкти суттєво відрізняються за обсягом та за параметром стійкості. Так, перше поняття віддзеркалює більш широке уявлення особи про себе, оскільки “Я-концепція” крім образу реального “Я” включає в себе також і суб'єктивну конструкцію можливого та необхідного “Я”, образ

майбутніх результатів самореалізації індивіда. Крім того, у зміст “Я-концепції” входять програма та механізм самоздійснення особистості з компонентами самооцінки й вибору індивідом цілей, задач, загальної спрямованості своїх дій по самореалізації.

На відміну від ситуативних Я-образів, “Я-концепція” є відносно стійкою, більшою чи меншою мірою усвідомленою системою уявлень індивіда про самого себе, яка переживається як неповторна. Вона створює в людини відчуття власної постійної визначеності, самототожності, на її основі індивід будує свою взаємодію з іншими людьми, формує ставлення до себе.

1.2. Національна ідентичність як основоположна складова структури національної самосвідомості

У 60-ті роки деякі етнографи, історики та етносоціологи звернулися до проблеми структури самосвідомості, що було важливим кроком на шляху формування поняття “національна самосвідомість” (Г.А. Агаєв, В.Ю. Бромлей, В.І. Козлов, П.І. Кушнер, В.В. Мавродін, Г. Шелепов). Але питання про сутність національної самосвідомості в той час ще не могло бути розв’язаним. З приводу дефініції даного феномену існували різні точки зору, термінологічно-поняттєвий апарат потребував уточнення.

Виокремлення структурних компонентів залежить від того, що вкладається у зміст національної самосвідомості - у вузькому (як національне самовизначення) або в широкому розумінні цього поняття.

В етнографічній та соціологічній науках того часу затвердилося розуміння терміну “етнічна самосвідомість” у традиційному для них вузькому сенсі. Її визначали як усвідомлення членами етносу своєї належності до нього. Інакше кажучи, зміст етнічної самосвідомості, на думку багатьох авторів (Г.А. Агаєв, В.І. Козлов, П.І. Кушнер, В.В. Мавродін, Г.В. Шелепов), складає етнічна ідентифікація, етнічне самовизначення

особистості (тобто психічні акти ототожнення людиною себе з конкретним етносом).

Так, Г. Шелепов, уперше поставивши питання про структуру етнічної самосвідомості, виходив з того, що основним її структурним елементом є усвідомлення людиною власної етнічної належності (що проявляється, зокрема, у використанні спільної самоназви), що, на думку автора, відбиває спільність походження, а також етнічні стереотипи, етнічні симпатії та антипатії тощо.

Етнограф П.І. Кушнер, розглядаючи національну самосвідомість як один з найважливіших національних визначників, також звужує її розуміння до самовизначення індивіда в національному розмаїтті світу. Хоча вчений і не дає на сторінках своїх праць дефініції поняття “національна самосвідомість”, але приклади, наведені автором, дозволяють дійти висновку, що під цим феноменом він розумів віднесення себе людиною (індивідуальний рівень національної самосвідомості) або групою людей (груповий рівень самосвідомості) до певної національної спільноти.

Відомий історик В.В. Мавродін, завдяки науковим працям якого в літературі з'явилося поняття “національна самосвідомість”, близьке до сучасного його трактування, також розумів національну самосвідомість як усвідомлення єдності людей, що належать до певної народності або нації, усвідомлення єдності їх інтересів, психічного складу тощо.

При розгляді структури національної самосвідомості першорядним завданням є розкриття змісту поняття “етнічна (національна) самосвідомість”. В етнографічній та історичній науках поняття “етнічна самосвідомість” та “національна самосвідомість” вважалися тотожними. Однак ці поняття суттєво відрізняються. Г.А. Агаєв з цього приводу зауважив, що національна самосвідомість органічно включає в себе етнічну самосвідомість, вона складається в оболонці етнічної свідомості, але виходить далеко за її рамки за своїм змістом, структурою та формою.

Таким чином, вищезазначені дослідники, вважаючи етнічну самосвідомість визначальною ознакою для будь-якого етносу (на груповому рівні), і вирішальною при визначенні людиною власної належності до етнічної спільноти (на особистісному рівні), розуміли її у вузькому сенсі як усвідомлення індивідом його належності до певної національної спільноти.

Однак, існував інший погляд на структуру національної самосвідомості, а саме – розуміння її в широкому сенсі (Ю.В. Арутюнян, Ю.В. Бромлей, А.Ф. Дашдаміров, Л.М. Дробіжева, С.Т. Калтахчян, М.В. Крюков, В.В. Піменов).

Як і багато інших учених, Ю.В. Бромлей, вважаючи національну самосвідомість важливим “компонентом” й “неодмінною умовою функціонування кожного етносу”, дещо розширив це поняття. Він бачив його структуру більш складною: “немає підстав зводити етнічну (національну) самосвідомість лише до усвідомлення етнічної (національної) належності... Етнічна самосвідомість включає судження членів етносу про характер дій своєї спільноти, її властивості та досягнення... Ці судження нерозривно пов’язані з уявленнями про інші етноси...” В.І. Козлов на це заперечив, що приймаючи термін “етнічна самосвідомість”, “доречно віднести всі наведені вище розширювальні включення в нього до сфери етнічної (національної) *свідомості*, яке може бути спрямовано як усередину етносу (нації), на усвідомлення етнічного (національного) буття, історичних доль народу тощо, так і поза нього - на міжетнічні контакти”.

Як бачимо, питання про сутність національної самосвідомості в той час ще не було розв’язане; з приводу дефініції даного феномену існували різні точки зору, отже, термінологічно-поняттєвий апарат потребував уточнення. Однак дослідники у своїй більшості схилилися до розуміння етнічної самосвідомості саме в широкому її сенсі. Набір компонентів у структурі національної самосвідомості при цьому відрізняється: у одних авторів він подається в більш узагальненому вигляді, в інших – у більш конкретному.

Для емпіричного дослідження, безперечно, більш доцільним є останній варіант.

Найбільш цілісного, всеохоплюючого й змістовного вигляду уявлення про структуру національної самосвідомості набуває у Й. Вироста (Табл. 1.1.).

Таблиця 1.1.

Структура національної самосвідомості особистості (за Й.Виростом)

Компоненти	Зміст компонентів
1. Образ національної спільноти	Знання про національну проблематику взагалі та емоційно-ціннісне ставлення до них;
	Знання про свою національну спільноту та емоційно-ціннісне ставлення до них;
	Знання про інші національні спільноти та емоційно-ціннісне ставлення до них;
2. Образ типових рис члена національної спільноти	Уявлення про типові риси членів своєї національної спільноти (національний автостереотип) та емоційно-ціннісне ставлення до них;
	Уявлення про типові риси членів інших національних спільнот (національні гетеростереотипи) та емоційно-ціннісне ставлення до них;
3. Самообраз індивіда як члена національної спільноти	Ступінь ідентифікації себе з національною спільнотою та емоційне переживання власної належності до неї.

Таким чином, етнографи, історики та етносоціологи, відіграли велику роль у вивченні формування національної самосвідомості людини.

Всі дослідники одноставно вважають етнічну (національну) ідентифікацію головним компонентом національної самосвідомості. На думку більшості з них, саме етнічна ідентифікація відіграє стрижневу, системоутворюючу роль у структурі етнічної самосвідомості. Ідентифікацію з національною спільнотою, таким чином, можна вважати головним структурним компонентом, ключовим моментом, ядром національної самосвідомості особистості.

1.2.1. Теоретичні підходи до вивчення етнонаціональної ідентифікації.

На відміну від західної суспільної науки, в якій існують багаті традиції дослідження проблеми національної ідентифікації, у вітчизняній психології ця тема не була такою популярною. Практично всі небагаточисленні теоретичні уявлення про цей феномен носили характер накопичення, “існуючи як окремі цеглинки, розкидані у великій кількості різнопланових психологічних та соціологічних досліджень”. Єдина парадигма щодо місця, ролі та функцій національної ідентифікації особистості, спроможна дати чітку концептуальну модель цього феномену, була відсутня в психологічній науці. Узагальнюючих теоретичних праць фактично не існувало, і цей недолік досить гостро відчувався дослідниками.

Виходячи з позначеного, перш ніж звернутися до розгляду розуміння цього феномену сучасними вченими, ми вважаємо необхідним проаналізувати формування поняття “національна ідентифікація” в процесі розвитку психологічної науки.

Поширення терміну “ідентифікація” часто пов’язують з впливом наукових праць північноамериканського психолога Е. Еріксона, в яких цей концепт зазнає серйозних змін і виходить на перший план разом із поняттям “ідентичність”. Згідно з визначенням автора, відчуття власної ідентичності має три основні ознаки:

- внутрішня тотожність та інтегрованість у часі (дії у минулому та сподівання на майбутнє сприймаються як такі, що тісно пов'язані із сьогоденням);
- внутрішня тотожність та інтегрованість у просторі (індивід, незалежно від місця знаходження, сприймає себе як цілісність, а власні дії та рішення розглядає не як випадкові або кимсь нав'язані, а як внутрішньо зумовлені);
- ідентичність переживається серед значущих інших (взаємостосунки та ролі допомагають людині підтримувати й розвивати відчуття ідентичності).

Заслуга автора епігенетичної концепції розвитку особистості полягає в тому, що він розглядав ідентифікацію як явище, що властиве людині, яка розвивається, змінюється протягом усього життя. Кожному періоду розвитку особи відповідає певний об'єкт ідентифікації, у зв'язку із чим адаптивні функції ідентифікації змінюються відповідно до кожної стадії розвитку. Ідентичність особистості формується у випадку позитивного перебігу її розвитку, тобто в результаті успішного подолання людиною “кризи особистісної ідентичності”. У протилежному випадку в неї утворюється негативна особистісна ідентичність, що згубно впливає на індивідуальний розвиток, оскільки деформує подальший процес становлення особистості, викликаючи цілий комплекс аномальних наслідків. Таким чином, ми бачимо, що формування особистісної ідентичності Еріксон розглядав як один з наріжних каменів розвитку “Его” людини.

Щодо психосоціальної ідентичності, то Еріксон вважав її продуктом взаємодії між особистістю та суспільством. Цей тип ідентичності властивий лише зрілій особистості, в якій “внутрішня тотожність та безперервність” синтезується з прагненням інтеграції її з соціальними структурами (державою, нацією, різними соціальними групами).

Розвиток ідентичності, згідно з поглядами Еріксона, полягає в синтезі ідентифікацій, що формуються в процесі соціалізації. На початку розвитку

особистості виникають ідентифікації з окремими (значущими для індивіда) людьми. На більш пізньому етапі особистісного розвитку починають формуватися ідентифікації з малими та великими спільнотами. Обидва типи ідентифікацій мають інтегруватися в складну систему ідентичності. Еріксон розглядав психосоціальну ідентичність як необхідну умову для збереження здоров'я індивіда, його внутрішньої цілісності та стабільності, як важливу потребу особистості.

Представники символічного інтеракціонізму робили акцент на соціальній зумовленості ідентичності. Дж. Мід висловлював думку, що особистісна ідентичність формується в процесі соціальної взаємодії з іншими людьми, виникає як результат набуття індивідом соціального досвіду. Механізмом її становлення є зіставлення та протиставлення позицій різних груп та спільнот.

Розглядаючи проблему співвідношення соціальної детермінації ідентичності та самодетермінації особистості, Дж. Мід виокремлює два аспекти ідентичності: “І” та “Ме”. Через поняття “Ме” автор концепції описує людину як індивіда, детермінованого соціально заданими умовностями та звичками. Це, так би мовити, представник суспільства в індивідуумі: “Ме” складається з інтерналізованих “узагальнених інших”. “Узагальнений інший” - це сукупність знеособлених настанов, норм, цінностей суспільства. Дж. Мід ввів це поняття і розглядав його як інструмент ідентифікації індивіда з групою. “І” описує людину як індивіда, здатного реагувати на соціальну ситуацію своїм індивідуальним, неповторним чином. Під час інтерпретації поведінки людини необхідно враховувати обидва аспекти ідентичності.

Ідея Міда про наявність двох типів ідентичності (соціально заданої і такою, що відображає в людині індивідуальне) знайшла свій розвиток у працях Ю. Хабермаса. Я-ідентичність, з погляду автора концепції балансу ідентичності, утворюється із сукупності особистісної та соціальної ідентичностей, що розглядаються автором як два вимірювання. Вертикальне

вимірювання (особистісна ідентичність) забезпечує неперервність історії життя людини. Горизонтальне (соціальна ідентичність) – забезпечує можливість відповідати різноманітним вимогам усіх рольових систем, до яких належить людина. У процесі балансування між цими вимірюваннями – особистісною та соціальною ідентичностями - і реалізується Я-ідентичність. Встановлення та підтримання цього балансу відбувається різними засобами взаємодії, серед яких виняткову роль відіграє мова. Під час взаємодії індивід формує власну ідентичність, намагаючись відповідати нормативним очікуванням партнера чи групи. Водночас особистість прагне також виразити свою неповторність та індивідуальність.

Зазначені основні ідеї щодо природи ідентичності, що зародились в рамках символічного інтеракціонізму (виокремлення двох аспектів ідентичності – орієнтованого на соціальне оточення та на унікальність людини; уявлення про тісний взаємозв'язок між цими аспектами; а також про необхідність власної активності людини для збереження ідентичності), знайшли свій подальший розвиток у дослідженнях когнітивно орієнтованих психологів.

Представники когнітивної психології розглядали ідентичність як найважливішу психічну структуру не лише особистості, але й групи. Головна теза когнітивістського напрямку полягала в тому, що враження про навколишній світ організуються в інтерпретації - ідеї, стереотипи, настанови, очікування, які регулюють соціальну поведінку. Кожна людина розчленовує світ на різні категорії, у тому числі – соціальні. Під час здійснення такої “соціальної категоризації” індивід співвідносить самого себе з категоріями, які він виокремлює в соціальній структурі суспільства, та намагається знайти своє місце в ній, здійснюючи тим самим ототожнення себе з різними соціальними спільнотами. Так відбувається процес соціальної ідентифікації.

Найбільш визнаною в сучасній соціальній психології є теорія соціальної ідентичності Г. Теджфела та його колег. Ідентичність, або “Я-концепція”, розглядається авторами теорії як когнітивна система, що виконує

роль регулятора поведінки людини в певних умовах. Складається ця система з двох підсистем: особистісної та соціальної ідентичностей. Перша – це самовизначення індивіда в термінах унікально-індивідуальних характеристик: фізичних, інтелектуальних та моральних рис. Друга складається з окремих ідентифікацій і являє собою визначення людиною себе через власну належність до різних соціальних категорій (раси, національності, статі тощо). Зазначені види ідентичності, за Теджфелом, - це два полюси єдиного біполярного континууму, на одному полюсі якого знаходиться поведінка, цілком детермінована особистісною ідентичністю, на іншому – поведінка, яку повною мірою визначає соціальна ідентичність. Будь-яку поведінку особи (або взаємодію осіб) можна охарактеризувати в межах цього континууму як таку, що більшою чи меншою мірою наближається до одного з полюсів.

З погляду Г. Теджфела, досягнення ідентичності можливе як шляхом розвитку особистісної ідентичності, так і через формування соціальної ідентичності. “Я-концепція”, розв’язуючи проблему пристосування людини до різноманітних ситуацій, регулює її поведінку, висуваючи на перший план усвідомлення або соціальної, або особистісної ідентичності. Іншими словами, індивід поводитиметься як особистість, коли в його “Я-концепції” за певних умов актуалізується особистісна ідентичність, і як член соціальної групи – коли актуальною стане соціальна ідентичність.

Дж. Тернер, розвиваючи ідею біполярного континууму, ввів поняття самокатегоризації як процесу когнітивного групування себе з певним класом ідентичних об’єктів. Учений виокремив три рівні самокатегоризації:

- 1) людська ідентичність - категоризація себе як людини;
- 2) соціальна ідентичність - тобто групова самокатегоризація;
- 3) особистісна ідентичність – особистісна самокатегоризація.

У різних ситуаціях можуть актуалізуватися різні типи ідентифікації.

Якість та значення ідентичності визначаються за допомогою логічних операцій соціальної категоризації та порівнювання своєї групи з іншими

спільнотами за значущими параметрами. Таким чином, соціальна категоризація та міжгрупове порівнювання розглядаються як когнітивна основа самовизначення індивіда та як спосіб усвідомлення ним свого місця в суспільстві. Когнітивний компонент ідентифікації нерозривно пов'язаний з емоційним. Емоційна значущість групового членства - важлива сторона процесу ідентифікації, яка проявляється в переживанні факту своєї належності до спільноти у формі різноманітних почуттів людини.

Теоретичні положення цієї концепції щодо соціальної ідентичності наголошують на тому, що індивід, усвідомлюючи себе як члена певної соціальної групи, прагне до позитивної оцінки цієї групи, підвищуючи тим самим статус групи та власну самооцінку. Позитивна або негативна оцінка факту своєї належності до конкретної групи є ціннісним компонентом ідентичності.

Проведений аналіз особливостей інтерпретації проблеми ідентичності представниками психоаналізу, інтеракціонізму та когнітивної психології, дозволяє дійти висновку, що в рамках цих підходів склалися певні традиції дослідження даного феномену. В кожному із зазначених напрямів психологічної науки проблема ідентичності розглядається з різних точок зору, акцентуються різні моменти, проте спостерігаються й деякі спільні тенденції теоретичної інтерпретації проблеми ідентичності. Теоретичні підходи, розглянуті нами, не суперечать, а радше взаємодоповнюють один одного, оскільки виокремлюють як об'єкти дослідження різні сторони феномену ідентичності.

Узагальнюючи результати дослідження феномену ідентичності представниками даних теоретичних орієнтацій, можна помітити наступні тенденції її інтерпретації:

- 1) Ідентичність має певну структуру, основними компонентами якої є змістовий та оцінювальний, котрі знаходяться у взаємодії та взаємозв'язку;
- 2) Ідентичність має динамічну структуру, вона розвивається протягом усього життя людини. Цей розвиток здійснюється нерівномірно та нелінійно,

проходить через подолання криз ідентичності, може відбуватися як у прогресивному, так і регресивному напрямку;

3) Ідентичність розглядається у двох аспектах – особистісному та соціальному. До того ж, особистісна ідентичність онтогенетично є вторинною стосовно соціальної, вона формується на основі використання понять, вироблених у процесі соціальної категоризації;

4) Ідентичність за своїм походженням є соціальною, оскільки вона формується в результаті взаємодії особи з іншими людьми та засвоєння нею мови, виробленої у процесі соціальної взаємодії. Зміна ідентичності також зумовлена змінами в соціальному оточенні індивіда [15].

В 60-х роках минулого століття спостерігався спалах інтересу до “етнічності” як одного з аспектів соціальної ідентичності. У зарубіжній соціально-культурній антропології та політологічній науці того часу з’явився термін “етнічна ідентичність” (ethnic identity). У соціологічній літературі найбільш часто зустрічається трактування етнічності як синоніму етнічної ідентичності. Західні дослідження етнічності 70-х років минулого століття мали метою роз’яснити складну природу соціальних та етнічних конфліктів, особливостей міжкультурної взаємодії, причини політичної активізації етнічних меншин тощо.

Результатом спрямування інтересів дослідників у сферу етнічності стало виникнення численних теорій етнічної ідентичності, аналіз яких дозволяє виокремити три основні підходи до вивчення етнічної ідентичності: “первородний” або примордіалізм, інструменталізм та конструктивізм [41; 176]. Жорстке розділення їх є певною мірою умовним, оскільки представники різних концепцій часто перетинаються між собою стосовно низки важливих питань. Але все ж таки між ними існують принципові відмінності, на яких необхідно зупинитися.

Примордіалізм. Цей напрям дослідження етнічної ідентичності виник в 50-60-ті роки минулого століття. Його представниками були головним чином

антропологи, етнологи і меншою мірою соціологи. Прихильники цієї орієнтації розглядають етнічність як споконвічну характеристику, що властива індивідові як суб'єкту конкретної етнічної спільноти, як невід'ємну потребу людей належати до конкретного етносу. Вона є “етнічністю в серці”, яка замішана на “крові” й “ґрунті”. У рамках даного підходу теорії діляться на дві групи: 1) теорії, що розглядають етнічність як природно-біологічний феномен; 2) теорії, автори яких наголошують на культурно-історичній природі етнічної ідентифікації. Проте, незалежно від біологізаторського або культурологічного трактування етнічності, примордіалісти її основою вважають кривність, спільне походження та споконвічну територію. До етнічної проблематики примордіалізм першим застосував К. Гірц, який сформулював сутність цього підходу: “В будь-якому суспільстві майже в усі часи деякі уподобання постають із почуття природної, дехто сказав би - духовної, близькості, аніж із соціальної взаємодії” [цит. по 41, 5].

Послідовники цього підходу стверджують, що існує тісний зв'язок етнічної групи та культури. Етнічна ідентичність, у їх розумінні, має такі об'єктивні підстави як мова, звичаї, релігія й т.ін.

Головним недоліком примордіалістського підходу до етнічності Дж. Окамура вважав його статичність. Ця модель, на його думку, не може пристосуватися до змін, що відбуваються, вони заважають їй [41; 249]. Дж. Мак-Кей додає до цього, що “примордіальна перспектива надзвичайно корисна для розуміння емоційної основи етнічності та міцності етнічних зв'язків. Але через психологічний редукціонізм, нездатність приймати соціальні зміни та нехтування політичних та економічних впливів їй не вдається дати вичерпне теоретичне пояснення етнічного феномену” [41, 5; 245, 399]. Інші автори також погоджуються з цими критичними висловлюваннями на адресу даного підходу (J.D. Eller, R.M. Coughlan, G.M. Scott).

До числа відомих західних представників цієї концепції автори оглядів [41], [176] відносять Ван ден Берга, Ентоні Д. Сміта, Кліффорда, К. Гіртца, а до числа вітчизняних - Ю.В. Бромлея, Л.М. Гумільова.

Конструктивізм. Протилежною “примордіалізму” науковою орієнтацією є конструктивізм - найбільш розповсюджений на заході сучасний підхід до пояснення природи етнічності. Творцями конструктивістської парадигми були переважно історики, наукові інтереси яких полягали в інтерпретації соціальної реальності.

Прихильники даного підходу вважають, що етнічність коріниться не в “серцях”, а в “головах” індивідів, які є членами етнічних груп (“спільнот, які уявляються” або “соціальних конструкцій”). Бачення етнічності з точки зору конструктивізму розкривається в роботах норвезького антрополога Ф. Барта, який розглядає цей феномен як “форму соціальної організації культурних відмінностей” [цит. по 176, 42]. Особливої значущості в рамках цієї концепції набуває не позитивістське або натуралістське трактування етнічних феноменів, що базуються на об’єктивних атрибутах етнічної спільноти (таких, як територія, історичні факти), а їх суб’єктивна сторона: групова свідомість, міфотворчість, почуття солідарності.

Істотною рисою зазначеного підходу є уявлення про етнічність не як про одвічно дану, а скоріше як про створену (manufactured), за влучним висловом К. Янга, “як про новаторський акт творчої уяви” [цит. по 41, 7].

Виникнення конструктивістського напрямку пов’язують з виходом у світ публікації Б. Андерсона про становлення сучасних націй [41; 241]. На думку вченого, виникнення нації, не є результатом стихійного руху народних мас. Процес їх формування значною мірою керується (хоч іноді не зовсім усвідомлено) представниками місцевих еліт, які у власних інтересах використовують різні технічні досягнення, зокрема, виробництво друкованої продукції.

Відомо, що ідеологи народних рухів намагаються спиратись на народні традиції, які (згідно з існуючими уявленнями) неодмінно властиві будь-якому

народові. Конструктивісти ж наголошують на тому, що багато традицій виникли не в далекому минулому, а навмисно “винайдені” відносно нещодавно. Таким чином, конструктивісти розглядають етнічність як “нав’язаний” феномен.

Б.Е. Винер, аналізуючи різні підходи до феномену етнічності, дорікає конструктивістам саме за те, що вони переоцінюють значення свідомої діяльності людей у процесі виникнення національних спільнот.

Іншою слабкою стороною цього підходу П. Бергер і Т. Лукман вважають відмову від розгляду каузальних зв’язків і зосередженість лише на описі того, як індивіди трактують діяльність і як відповідають на виклики життя. Автори визнають, що феноменологічний аналіз повсякденного життя “утримується як від причинних та генетичних гіпотез, так і від стверджень стосовно онтологічного статусу феноменів, що аналізуються” [21, 39].

Третій напрям дослідження етнічної ідентичності – **інструменталізм** – поєднує в собі начала “примордіалізму” і “конструктивізму”. Він склався в рамках політології, соціології влади та політичної антропології і відрізняється функціональним та утилітарним підходом. Цей підхід відомий також під назвами “ситуаціонізм” та “мобілізаціонізм”. Прихильники цієї орієнтації розуміють етнічність як спосіб досягнення групових інтересів, як ідеологію, яку створює еліта для мобілізації групи. Ключовою концепцією даного теоретичного напрямку є ідея етнічного “інтересу” [245, 399].

Ситуаціоністи виходять з того, що люди свідомо мобілізують етнічні символи для досягнення своїх цілей. Індивід при цьому має відносну свободу у виборі етнічної самоідентифікації, а цей вибір залежить від конкретної ситуації. Наприклад, американський індієць, залежно від обставин, може ідентифікувати себе зі своїм підплеменем (клан), племенем, регіоном або усіма індієцями (паніндійська ідентичність).

До негативних рис цього підходу Мак-Кей відносить вузьке розуміння етнічних інтересів – як тільки економічних та політичних інтересів, а також фактичне ототожнення етнічних груп з інтерес-групами та класами ” [245,

400-401]. Крім того, ситуаціоністи не в змозі пояснити, чому люди часто прагнуть зберегти свою етнічну ідентичність навіть в тих випадках, коли її збереження не дає ніякого виграшу.

Найбільш відомим інструменталістом є американський учений Жорж Девос, серед інших дослідників цього підходу дотримуються М.Н. Губогло (1996), Л.М. Дробіжева (1996), В.О. Ядов (1995), Г.У. Солдатова (1998).

Соціологи часто висловлювали прагнення синтезувати розглянуті вище підходи до етнічності з метою створити теорію, здатну більш повно пояснити феномен, що аналізується. Так, Дж. Нейгел здійснила спробу поєднати ситуаціоністський та конструктивістський підходи, яка виявилася вдалою, оскільки дослідниця синтезувала як структурні умови, так і творчу активність людини. Проте, навряд можна казати, що даний синтез дає нове розуміння природи етнічної ідентичності порівняно з “чистими” підходами. Головне досягнення її спроби синтезу полягало в демонстрації відсутності суперечностей між цими підходами в способі інтерпретації феномену етнічності.

Розглянута нами генеза поняття “етнічна ідентичність”, яку ми простежили на основі аналізу праць багатьох дослідників цього феномену, дозволяє зрозуміти співвіднесення більш звичного для нас поняття “етнічна самосвідомість” та зарубіжної “етнічності” або “етнічної ідентичності”. Як вже зазначалося, у широкому міждисциплінарному ракурсі ці поняття часто розглядаються як тотожні. Однак, для психолога вони не є синонімами: з одного боку, феномен етнічної ідентичності щодо змісту є більш вузьким, оскільки етнічна ідентичність є когнітивно-мотиваційним ядром етнічної самосвідомості, а, з іншого боку – етнічність є феноменом більш широким, оскільки містить в собі також пласт підсвідомого. Виходячи з цього, етнопсихологія вивчає етнічну ідентичність, по-перше, як концентровану форму й головну характеристику етнічної самосвідомості, і, по-друге, як її “виворіт” – етнічне підсвідоме [176, 43].

1.2.2. Національна ідентичність в структурі соціальної ідентичності.

Як відомо, кожна людина протягом життя включається до багатьох груп, усвідомлює себе членом різних спільнот, намагаючись знайти відповідь на запитання “Хто Я?” та фіксуючи водночас своє місце в системі суспільних відношень [227]. Цей процес визначення людиною себе через членство в соціальній структурі суспільства має назву “соціальна ідентифікація” особистості. Змістом цього процесу є суб’єктивне відчуття належності особи до різних соціальних спільнот на основі стійкого емоційного зв’язку, а також засвоєння та прийняття як власних групових норм та цінностей. Результатом ідентифікації особи з різними спільнотами стають численні ідентичності, актуальність і значущість яких варіюються залежно від часу й ситуації. Сукупність їх складає цілісну соціальну ідентичність особистості, важливе місце в структурі якої посідає ідентифікація з національною спільнотою.

Тут доречно згадати гіпотезу С. Московічі про те, що свідомість людини організована на кшталт ідентифікаційної матриці, яка представляє собою категоріальну систему знань суб’єкта [247]. Основа ідентифікаційної матриці людини складається з множини належностей особистості (або її ідентичностей), серед яких можна виокремити загальнолюдську, статеву, релігійну, національну, професійну тощо. Розподілом інформації в матриці керує ідентичність або група ідентичностей, що домінує у даний момент та детермінує певний погляд на явища світу, конкретний кут зору людини, під яким вона сприймає дійсність.

Соціальна ідентичність часто виступає у вигляді ієрархічного утворення, проявляється як багаторівнева ідентичність. Вона розгортається в соціальному просторі по горизонталі та по вертикалі. Горизонтальні ідентичності утворюються на базі віднесення особистістю себе до паралельно існуючих спільнот, груп, які утворюють соціальну структуру даного суспільства. Прикладами таких ідентичностей можуть бути

самоідентифікація особистості з класом, нацією, професійною, соціально-демографічною, освітньою групами тощо.

Вертикальні ідентичності формуються в рамках однієї суспільної сфери, але в різних за рівнем групах, спільнотах. Таксономічна багаторівнева структура національних спільнот відбивається в національній самосвідомості особистості. У залежності від політичних, соціальних, історичних, міжнародних та інших суспільних умов окремі рівні можуть бути більш актуальними, тоді як інші – менш актуальними або взагалі відступати на задній план [227]. Не виключається й одночасне, синхронне усвідомлення особистістю своєї належності до різних ієрархічних рівнів національних спільнот [223]. Наприклад, особистість може усвідомлювати свою належність до декількох спільнот у цій ієрархії: до раси (білий), до культури (європеець), до метаетносу (слов'янин), до етносу (українець), до етнографічної або територіальної групи (гуцул) [34].

Феномен ідентифікації вивчався представниками найрізноманітніших напрямів психологічної науки, і багато дослідників надавали вельми важливого значення в процесі розвитку особистості саме соціальній ідентичності, акцентуючи на існуванні у людини докорінної потреби належати до групи, відчувати єдність з представниками спільноти.

Зокрема, Е. Еріксон розглядав психосоціальну ідентичність як необхідну умову збереження здоров'я індивіда, його внутрішньої цілісності та стабільності, як важливу потребу особистості.

Е. Фромм також включав потребу ідентичності до кола універсальних потреб людей. Він визначив ідентичність як “безумовний психобіологічний принцип поведінки, зумовлений необхідністю вижити” [207]. З точки зору вченого, саме потреба в ідентичності стоїть за прагненням людей знайти соціальний статус і за проявами конформізму, як одного із чотирьох описаних ним психологічних механізмів “втечі від волі” [206].

А. Маслоу й Г. Мюррей в ієрархічних моделях потребової сфери людини потребі в ідентичності також відводили важливе місце. Маслоу

включав її до числа потреб “росту”, задовольнити яку можна лише в соціальних відносинах [125], а Мюррей позначав її як потребу в афіліації (психологічній єдності з групою).

Таким чином, людині необхідно відчувати себе часткою “Ми”. Визначення свого місця в системі соціальних стосунків є однією з базових соціальних потреб особистості, що зумовлюють її фізичне та соціальне виживання в природі та суспільстві. У різні періоди розвитку суспільства залежно від конкретних умов різні групи стають для людини референтними. Серед спільнот, в усвідомленні належності до яких людина шукає опору в житті, можна назвати, політичні партії, релігійні організації, професійні спілки, неформальні об’єднання молоді тощо. Однак, однією з найважливіших у структурі соціальної ідентичності сучасної людини є саме національна ідентичність.

Чому саме національна ідентичність особистості набуває такої значної ваги в сучасному світі? Щоб зрозуміти причини цього явища, необхідно розглянути питання про взаємодію процесу ідентифікації з базовими потребами особистості, до яких можна віднести потребу в самозбереженні, самоствердженні, самовираженні, у захисті з боку оточуючих, нарешті, корінну потребу особистості належати до соціуму, відчувати себе часткою суспільства, певної референтної групи [237].

Саме національна ідентифікація задовольняє згадані потреби, у той час як інші види ідентичності не спроможні їх задовольнити, або задовольняють неадекватно. Членство в інших спільнотах не завжди спрацьовує як механізм психологічного захисту та стабільності, адже склад груп постійно оновлюється, існування груп обмежене в часі, а саму людину за якусь провину можуть вилучити з групи. Національна спільнота позбавлена всіх цих недоліків. Вона є стійкою групою, якій притаманна стабільність складу, традиція спадковості поколінь, а кожна людина має стійкий статус, її неможливо “вилучити” із національної спільноти. Завдяки згаданим властивостям національна спільнота в сучасному суспільстві стала для

людини надійною групою підтримки, однією з найбільш значущих референтних груп [183].

Задовольняючи базові потреби людини, національна ідентичність виконує низку функцій. Найголовнішою з тих, які національна ідентифікація виконує на індивідуальному рівні, Ентоні Д. Сміт вважає забезпечення безсмертя в прийдешніх поколіннях, розв'язання проблеми особистого забуття. На відміну від інших спільнот, нація має далекосяжну минувшину. Крім того, вона спроможна запропонувати славетне майбутнє, подібне до її героїчного минулого. Таким чином, “нація може надихнути людей на підпорядкування спільній долі, яку мають втілити наступні покоління” [174, 167]. Крім того, ідентифікація з нацією дає людині більше, ніж ідентифікація зі справою або колективом, тому що вона допомагає особистості дістати “особисте оновлення й гідність у національному відродженні й через нього” [174, 167]. Третя функція національної ідентичності полягає в тому, що вона є могутнім засобом самовизначення та самоорієнтації особи у світі крізь призму колективної особистості та самобутньої культури народу, до якого індивід належить. Саме завдяки неповторній культурі ми спроможні дізнатися, “хто ми такі” в сучасному світі. Відкриваючи для себе культуру, ми відкриваємо “самого себе”, своє “Я” [174].

Зазначені функції національної ідентичності є вагомою причиною того, чому так багато людей ідентифікує себе з нацією. Поки цих потреб не задовольнятимуть інші види ідентичності, нації і в майбутньому залишаться для людства найважливішими спільнотами, з якими індивіди ідентифікуватимуть себе [174].

Відомий російський дослідник В.О. Ядов, який багато уваги присвятив вивченню соціальної ідентичності росіян у перші роки після розпаду СРСР, однією з головних функцій ідентичності на рівні особистості також вважає груповий захист та забезпечення критеріями оцінки й самооцінки людини. На рівні групи найважливішою функцією, на думку вченого, є включення індивіда в систему соціальних взаємозв'язків, соціальних стосунків, яка за

суттю є функцією внутрішньогрупової інтеграції. Так, громадянська ідентичність виконує функцію інтеграції у межах усього громадянського суспільства, етнічна ідентичність – у межах етнічної спільноти. Таким чином, на груповому рівні національна ідентичність пов’язує й солідаризує індивідів на основі групового членства.

Солідарність, як одна з головних ознак етнічності, виокремлюється багатьма дослідниками, починаючи з Р. Парсонса. Р.Г. Абдулатіпов визначає етнічність як “...своєрідну форму солідарності людей для виконання якихось соціальних та культурних задач” [цит. по 176, 49]. Е. Сміт серед функцій, які національна ідентичність виконує на рівні групи, виокремлює також функцію згуртування людей як представників “однієї національності” та “громадян” [174].

Багато дослідників національної свідомості та самосвідомості, надаючи вельми важливого значення консолідуючій функції, яку виконує національна самосвідомість у межах однієї національної спільноти, підкреслюють її протилежну функцію на міжгруповому рівні, а саме – функцію диференціації з представниками інших національних груп [20; 173]. У світі, поділеному на національні держави та етнічні спільноти, люди, ідентифікуючись зі своєю нацією або етносом, одночасно диференціюють себе та свою групу від інших спільнот.

Основною соціально-психологічною функцією національної ідентифікації, яку вона виконує на рівні особистості, згідно з поглядом В.Ю. Хотинець, є оптимальна адаптація суб'єкта до умов етнонаціонального буття, умов поліетнічної реальності [210; 212]. Усвідомлення власної національної належності уможливорює оптимальну діяльність в процесі постійного співвідношення своїх життєвих позицій, настанов, цінностей з вимогами та нормами тієї національної спільноти, з якою особистість себе ідентифікує. Цей погляд підтверджується результатами експериментальних досліджень, які свідчать, що формування та розвиток національної самосвідомості є одним із чинників, що визначають спосіб життя людини (стиль

життєдіяльності, спілкування, активність тощо), оптимізують спільну діяльність людей, їх міжособистісні стосунки, є умовою гармонізації індивідуальності людини [211; 213].

Відповідно до цього, автор вважає основними функціями національної самосвідомості наступні:

1) Когнітивну як самопізнання (національна рефлексія) - процес пізнання своїх індивідуально-національних особливостей, а також специфічних рис своєї та інших національних спільнот. Результатом цього складного процесу є формування системи уявлень особи про ознаки, що об'єднують її з власною національною спільнотою та відрізняють від представників інших етнічних груп; сукупність уявлень про риси, які характерні для представників своєї спільноти (національний автостереотип) та членам інших етнічних груп (національні гетеростереотипи); а також уявлення про особливості, котрі характеризують саму особистість як члена національної спільноти (Я-образ). Таким чином, засвоюючи упорядковану інформацію про етнонаціональні феномени, особа починає краще орієнтуватися у навколишньому соціальному середовищі.

2) Оцінну - як соціально-моральне ставлення до національних якостей - власних, своєї спільноти та інших національних утворень, як переживання особою належності до певної національної спільноти. Емоційна сфера відіграє значну роль у процесі переробки інформації як дуже важливий чинник загальної адаптації людини до етнонаціонального середовища [186]. У результаті формування в індивіда системи знань та уявлень про національні феномени та соціально-морального ставлення до них формується система загальних життєвих цінностей людини.

3) Регулятивну - як процес регуляції своєї психічної діяльності, своєї поведінки у відповідності з нормами та цінностями своєї національної спільноти, які особистість інтеріоризує у процесі соціалізації. Національна ідентичність, таким чином, забезпечує адаптацію індивіда до навколишнього середовища, фізичне й соціальне самопочуття людини.

У ході аналізу наукової літератури, присвяченої національній ідентифікації як компонента структури соціальної ідентичності, привертає увагу плутанина в поняттях, що стосуються цього феномену. Доволі часто відсутнє диференціювання понять “етнічної” та “громадянської” ідентичності. Проте, у дослідженнях що проводяться на території України, важливо диференціювати громадян України як загальнонаціональну спільноту та велику кількість етнічних груп (136 - за даними останнього перепису населення), з яких вона складається: українці, росіяни, євреї, поляки, кримські татари тощо [55].

Ми поділяємо точку зору М. Barrett, на думку якого, національна ідентифікація складається з двох аспектів – етнічної та громадянської ідентичності. Щоправда, сам М. Barret не вживає терміну “громадянська” ідентичність, віддаючи перевагу терміну “національна” [242].

На відміну від етнічної ідентичності, до якої інтерес дослідників має вже достатньо тривалу історію, громадянська ідентичність протягом певного часу зі зрозумілих причин (їх обговорення не є завданням нашої роботи) залишалася поза увагою вчених. Про це свідчить дуже мала кількість праць, присвячених цій проблематиці. Лише останніми роками арсенал теоретичних концепцій, а, отже, і вітчизняний банк емпіричних даних щодо проблем громадянської ідентифікації особистості поповнився, на жаль, вельми незначною мірою [8; 13; 27; 39; 45; 46; 52; 58; 64; 72; 73; 94; 143; 144; 145; 146; 155; 156; 161; 200; 234; 235 та ін.].

У процесі вивчення будь-якого явища закономірно виникають запитання про сутність феномену, що досліджується, його структуру, функції, причини виникнення та чинники формування, запитання про мотиви, що лежать в його основі тощо. Зрозуміло, що у випадку з національною ідентифікацією, як і при розгляді будь-якого іншого явища, різні теорії підходять до відповіді на поставлені запитання по-різному. Однак, стосовно розуміння структури національної ідентичності в дослідників спостерігається помітна узгодженість точок зору.

Національна ідентичність, що виникає в результаті процесу ототожнення людиною себе з певною національною спільнотою, є цілісним, складним утворенням, структура якого включає декілька компонентів. М. Barret, детально розроблюючи проблему формування в дітей національної ідентичності, виокремлює в її структурі два основні компоненти: когнітивний та афективний [242]. Вітчизняні психологи додають ще третій компонент – конативний [212; 224]. Таким чином, структура національної ідентичності виглядає такою:

1) *Когнітивний компонент*, зміст якого складають етноінтегруючі та етнодиференціюючі ознаки (уявлення особистості про ознаки, що зближують, споріднюють її зі своєю національною спільнотою та відрізняють від представників інших спільнот). Крім того, цей компонент включає національний автостереотип (сукупність уявлень про типові риси членів своєї нації), національні гетеростереотипи (комплекс уявлень про особливості типових рис представників інших народів) та національний Я-образ (уявлення про власні особливості як суб'єкта національної спільноти);

2) *Афективний компонент*, зміст якого полягає в емоційному ставленні людини до факту власної національної належності, в емоційно-ціннісній оцінці своєї та інших національних спільнот;

3) Зміст *конативного компоненту* складає певна діяльність людини, поведінка особистості, що регулюється інтеріоризованими цінностями та нормами національної спільноти, з якою особистість себе ідентифікує.

Ми вважаємо за необхідне розглянути більш детально названі компоненти національної ідентичності особистості.

Як уже зазначалося, змістом **когнітивного компоненту** є система знань та оцінок етнодиференціюючих та етноінтегруючих ознак життєдіяльності нації. А.А. Кожанов називає ці ознаки “елементами етнічної ідентифікації” [79]. Ф.С. Файзуллін і А.Я. Заріпов назвали їх “індикаторами ідентифікації” [198]. В.П. Левкович, Н.Г. Панкова та Л.В. Мін такі ідеї, уявлення та символи, котрі, як правило, відомі усім членам етнічної

спільноти та слугують для виокремлення представників власної групи серед представників інших етносів розглядають як “концептуальні обґрунтування” [111; 114]. Проте практично всі дослідники відносять до цих ознак майже однаковий набір феноменів: мова народу, спільність походження нації, рідна земля, традиції, обряди та звичаї, матеріальна та духовна культура, риси національного характеру, зовнішність, особливості поведінки.

Розкриваючи специфіку процесу національної ідентифікації, доцільно розглянути деякі чинники усвідомлення особистістю своєї належності до певної національності. Безперечно, для різних соціальних груп вони є різними, але можливо виокремити основні з них [198]:

- Спільна територія проживання як етноконсолідуючий фактор - це, перш за все, умова формування етнічної спільноти, її матеріальна база. Територіальна спільність спонукає людей до установа господарських та інших видів зв'язків, сприяє формуванню єдиної мови та культури, наслідком яких стають ідеї мовної та культурної єдності [87; 98]. Усвідомлення спільності походження зі своїм народом, почуття єдиної Батьківщини, любов до рідної землі відіграє значну роль у формуванні національної ідентичності.

- Усвідомлення спільності походження також сприяє формуванню національної ідентичності. Необхідно зауважити, що деякі дослідники національної ідентифікації піддають сумніву існування спільних коренів у представників національної спільноти. Так, Ентоні Д. Сміт переконаний, що уявлення про спільність походження є скоріше міфом, ніж фактом. Спільне походження та спільних предків учений вважає вигаданими [174]. Проте, як би це не було насправді, національна спільнота завдяки віруванню в існування спільних предків сприймається її членами як така, що зв'язана не лише єдністю культури, мови, території тощо, але й “голосом крові”, узами теперішньої або минулої спорідненості [242].

- Мова народу - головний компонент національної культури, оберіг та ретранслятор духовних цінностей, в якому виражається менталітет та

характер народу, національні почуття. Мова є універсальним способом пізнання світу й самопізнання, що здійснюються через мовні картини національного світобачення та світорозуміння. Як глибинна скарбниця неперервної історичної пам'яті народу, його ідеалів, моралі й етики, його історичної долі, вираженої у мовних образах і символах, як одна з головних ознак нації, мова забезпечує інтеграцію та функціонування національної спільноти. Мова є засобом створення оригінальної національної літератури, науки, мистецтва, в яких найбільш повно втілюється національна самосвідомість, самобутність національної спільноти, специфіка способу життя нації, її мислення та світобачення [1; 127; 212].

У національному бутті кожного народу мова виконує низку суттєвих функцій, а саме: комунікативну, гносеологічну, мислетворчу, номінативну, експресивну, естетичну, культурологічну й, нарешті, ідентифікаційну. У контексті формування національної свідомості, а також у рамках даного дослідження особливої уваги заслуговує остання функція: “Українська мова допомагає нам ототожнюватись як українцям у межах певної спільноти з іншими, що мають таке саме національне світосприйняття” [127].

Таким чином, мова є невід’ємним засобом самоусвідомлення нації, національної самоідентифікації [26]. Будучи утворенням та спільним надбанням багатьох поколінь представників національної спільноти, мова здатна згуртовувати їх в єдине ціле й одночасно виокремлювати цю спільноту серед інших націй [212]. Засвоєння рідної мови поглиблює у її носіїв відчуття належності до певної нації, сприяє формуванню національної самосвідомості.

Крім того, мова є провідним засобом формування світогляду особистості, засобом збудження національного духу людини, розвитку і збереження національного менталітету, адже різні форми прояву та відображення менталітету нації (такі, як обряди, звичаї, вірування та уявлення народу, його народнопоетичні твори, міфи та література) зафіксовано насамперед у мові [96]. К.Д. Ушинский писав: “В рідній мові

кожна дитина знайомиться з душею свого народу. Тому засвоєння мови є умовою не лише розумового, але й морального, громадянського розвитку молодого покоління” [197, 590].

- Культура народу. Велика кількість людей, яка проживає на певній території та має спільну мову, стає творцем і носієм самобутньої національної культури, засвоєння якої, у свою чергу, великою мірою сприяє процесові національної ідентифікації, інтенсивному та гармонійному розвитку національної самосвідомості підростаючого покоління [26].

Культура народу ділиться на два блоки – матеріальний та духовний. Матеріальна культура складається з індивідуально- або технічно-промислової та індустріальної підсистем, які пов’язані із забезпеченням умов життєдіяльності етносу і включають в себе особливості будування народом свого житла, приготування їжі, пошиття одягу.

Духовна культура народу складається із таких частин, як фольклорний та професійний блоки. Перший включає усну народну творчість (оповідання, легенди, казки та пісні народу). Фольклор виступає і як засіб ідентифікації особистості зі своїм національним середовищем, і водночас як велика національна цінність. Професійна духовна культура (художня література, преса, музична культура, радіо та телебачення) сформувалася відносно пізно на базі фольклору і також є суттєвим чинником розвитку національної самосвідомості людини.

Такі елементи культури, як звичаї, обряди, традиції та ритуали виконують соціонормативну функцію. Спільність цього пласту культури має важливе значення для формування психологічної єдності національної спільноти, а також для регуляції, координації поведінки та діяльності людей [55]. Соціологічні дослідження національних настанов, проведені радянськими етнографами на території п’яти радянських республік, показали, що за значущістю для формування національної самосвідомості людей обряди, звичаї і стереотипи поведінки посідають друге місце після мови [66].

Серед основних функцій звичаїв та ритуалів соціологи й етнографи відзначали спроможність цих форм масової поведінки зміцнювати внутрішньогрупову інтеграцію представників нації.

Слід підкреслити, що національну культуру складають лише ті культурні елементи та структури, які характеризуються національною специфікою, виконуючи як диференціюючу, так й інтегруючу функції, сприяючи тим самим усвідомленню людиною своєї єдності з різними представниками даного народу [213].

Культура, здатна зберігати та передавати прийдешнім поколінням соціально-культурний досвід, інтелектуальні, моральні та інші досягнення народу, є одним з найважливіших чинників формування національних особливостей особистості. У результаті залучення людини до духовного життя свого народу, оволодіння його духовними цінностями, традиціями, нормами в особи формується комплекс рис та властивостей, які виражають її національну своєрідність. Ідентифікуючи себе із цінностями національної культури, індивід не лише переживає їх як атрибут своєї національної належності, але й усвідомлює їх як частку самого себе. Будучи інтеріоризованими, цінності, норми та традиції національної культури стають силою, що пов'язує особистість з даною національною спільнотою, уособлює її національну визначеність. Саме через засвоєння, суб'єктивацію національної культури особистість стає суб'єктом даної національної спільноти.

Реалії життя свідчать, що чим міцнішими є зв'язки людини з культурою народу та його мовою, тим вищим є рівень розвитку громадянських якостей особистості, тим виразнішими є її патріотичні почуття та почуття відповідальності за долю Вітчизни. І навпаки, послаблення зв'язків індивіда з національною культурою, втрата рідної мови, нехтування звичаями, традиціями свого народу, з одного боку, негативно позначаються на етнопсихологічних якостях національної спільноти, зменшують можливості народу самореалізуватися, зробити

належний внесок у розвиток людства, а, з іншого – таке відчуження людини від національних цінностей призводить до того, що рівень розвитку громадянських характеристик особистості, її національної свідомості та самосвідомості залишається низьким [55].

- Історія народу. Знання історичного минулого свого народу, усвідомлення спільності історичної долі з іншими представниками нації є одним з найважливіших етноконсолідуючих факторів.

Інтерес особи до історії рідної країни, свого народу притаманний особистості, яка знаходиться на високому рівні свого особистісного й, зокрема, громадянського розвитку. Така людина прагне збагнути не лише героїчні події минулого, якими можуть гордитися нащадки, а також і причини появи драматичних, навіть трагічних епох, яких багато в історії кожного народу. Засвоєння знань про особливості історичного шляху свого народу сприяє вихованню в людини шанобливого ставлення до видатних людей, національних героїв, які жертвовно служили своєму народові, збагачували його культуру, науку, примножували внесок нації у скарбницю світової цивілізації [27]. Таким чином, історична наука виступає неоцінним засобом формування національної свідомості та самосвідомості молодого покоління.

- Релігія. Повага до релігії свого народу, знання та дотримання релігійних обрядів та свят зближує особистість з представниками своєї національної спільноти.

- Національний характер - важливий феномен психічного життя нації. Це сукупність специфічних рис характеру народу, яка зумовлюється впливом природних особливостей, спільної мови та самобутньої культури народу, а також його історичного минулого.

Вище ми вже зазначали, що усвідомлення психологічних особливостей своєї національної спільноти є одним із чинників формування гармонійної національної самосвідомості особистості. Виходячи з цього, можна

стверджувати, що глибоке розуміння психологічних особливостей свого та інших народів, яке приходить до людини в результаті засвоєння мови народу, його історії та особливостей культури, безперечно, сприяє становленню національної ідентичності особи.

Таким чином, можна підсумувати, що національна належність визначається самою людиною під впливом великої кількості чинників. При цьому, в різні періоди розвитку національної спільноти різні чинники відіграють домінуючу роль, більшою чи меншою мірою формують національну ідентифікацію в певний час.

Розгляд специфічних ознак, що є інтегруючими для членів національної спільноти, допомагає також зрозуміти причини такої характеристики національної ідентифікації, як її стійкість, на яку вказують багато дослідників цього феномену [176; 227]. Усвідомлення індивідом власної належності до нації (етносу) є відносно стійким, оскільки для представників національної спільноти очевидними є зазначені вище спільні ознаки (мова, звичаї, традиції, особливості культури, поведінки тощо), які виконують інтегрувальну роль для членів спільноти і одночасно є диференціювальними стосовно представників інших національних спільнот [227].

Національна ідентифікація містить у собі не лише знання про культурні та психологічні особливості своєї етнічної групи та уявлення індивіда про себе як про представника національної спільноти. У структуру ідентичності органічно включені також емоційні переживання, складна тканина яких пронизує усвідомлення людиною власної належності до національної спільноти [114].

Таким чином, зміст **афективного компоненту** національної ідентичності складає емоційне переживання людиною власної належності до національної спільноти, що проявляється цілою гамою різноманітних почуттів і включає в себе такі елементи [55]:

– Суб’єктивна *актуальність* – одна з найбільш важливих характеристик ідентичності загалом та національної ідентичності зокрема.

Соціальна ідентичність кожної особистості є складною системою, яка включає багато компонентів. У різних людей у різних ситуаціях кожна ідентичність має різну значущість та рівень актуальності. Підтвердженням цього факту є результати дослідження, проведеного П.І. Гнатенко та В.М. Павленко [55], які свідчать про те, що актуальність і ставлення до етнічної та національної ідентичності в українців східних та західних регіонів України значно відрізняються - на Заході етнічні та національні ідеї та почуття є більш актуалізованими.

– Міра *важливості* для особистості власної належності до національної спільноти, значення, яке індивід надає членству в даній групі. У зарубіжній літературі для позначення аналогічного поняття часто використовується поняття “centrality” – центральність. Уявлення про центральність національної ідентичності впливає з теорії К. Левіна, згідно з якою, у кожному індивіді необхідно розрізняти дві зони - перцептивно-моторну та внутрішньоособистісну. У свою чергу, в останній виділяються центральні області та периферичні. Оскільки національна ідентичність є лише однією із субідентичностей у цілісній системі, під поняттям “центральності” (“значущості” – у вітчизняній літературі) розуміється важливість даної субідентичності для особистості.

– *Валентність національної ідентичності*. Це поняття також впливає з робіт К. Левіна й, на думку багатьох авторів, є стрижневим у розумінні національної ідентичності. Як відомо, валентність має знак: вона може бути позитивною або негативною. Цей показник визначається через суб’єктивну оцінку певного типу ідентифікації, найпростіший варіант якої полягає в оцінці її як позитивної, нейтральної або негативної, а поглиблений варіант являє собою градуйовану шкалу, яка дозволяє точніше визначити рівень позитивності або негативності.

Крім зазначених елементів афективного компоненту ідентичності, що були виокремлені дослідниками П.І. Гнатенко та В.М. Павленко, М. Barret у структурі національної ідентичності бачить такі афективні складові [242]:

- *Почуття належності до національної групи*, яке включає в себе цілий спектр взаємопов'язаних почуттів та емоцій – почуття близькості з іншими членами даної групи, почуття групової згуртованості та національної солідарності.

- *Емоційно-ціннісне ставлення до ознак нації* - таких як національна територія, мова, культура народу, його історія тощо.

- *Національні почуття*. Вони можуть бути позитивними або негативними за змістом (наприклад, почуття національної гордості, сорому, провини тощо), їх можуть викликати різні причини. У багатьох дослідженнях зарубіжних авторів показано, що наявність позитивних національних почуттів сприяє досягненню високого рівня позитивної самоповаги і є найважливішим мотиваційним чинником формування національної ідентичності.

Провідне місце серед позитивних національних почуттів посідає таке громадянське почуття, як національна гордість, котра сприяє задоволенню найважливішої потреби індивіда в самоповазі [114]. З почуттям національної гідності та самоповаги тісно пов'язане усвідомлення особистістю власної відповідальності за долю нації, її теперішнє й майбутнє, яке є конкретним виразом готовності людини служити інтересам нації [27].

Очевидно, що виокремлення в структурі національної ідентичності зазначених компонентів є умовною процедурою, яка полегшує розуміння сутності цього складного феномену. Розчленування ідентичності можливе лише в абстракції та слугує як методичний прийом, необхідний для її більш детального вивчення. У реальному житті національні почуття та емоції тісно взаємодіють з когнітивними структурами національної самосвідомості. Але саме в національній ідентичності як центральній частині національної

самосвідомості, як правило, зосереджена найбільша емоційна концентрація у формі національних почуттів (комплексних афективно-когнітивних утворень) [176].

Нагадаємо, що структура ідентичності не обмежується двома розглянутими вище компонентами. Національна ідентичність – це не лише знання про ознаки, які інтегрують особу з власною національною спільнотою та диференціюють з іншими групами, і не лише національні почуття, що забарвлюють подібні уявлення про національні феномени й супроводжують усвідомлення себе як представника національної спільноти. Ідентифікація з етносом (або нацією) включає в себе також побудову системи стосунків та дій у різних ситуаціях, у тому числі в ситуаціях взаємодії з представниками інших національних спільнот. У такий спосіб суб'єкт визначає своє місце в багатонаціональному суспільстві та засвоює способи поведінки всередині своєї спільноти й поза нею.

Отже, ми підійшли до розгляду **конативного (поведінкового) компоненту** національної ідентичності. Його зміст складає поведінка, дії людини, регуляторами яких є засвоєні норми та цінності тієї національної спільноти, з якою особистість себе ідентифікує. Крім того, важливою частиною поведінкового компоненту національної ідентичності є уявлення про найбільш вдалі адаптивні способи поведінки, які були вироблені народом у минулому та закріплені. На груповому рівні ці уявлення детермінують способи внутрішньогрупової організації та мобілізації спільноти. Чим більше членів національної спільноти розділяють спільну ідентичність, тим більшою є вірогідність спільних дій для її захисту.

У зарубіжній та вітчизняній літературі часто обговорюється проблема прагнення людини до набуття та збереження позитивної ідентичності [55; 141; 176; 253]. Необхідність досягнення високого рівня позитивної ідентифікації розглядається як один з важливих мотиваційних чинників формування національної ідентичності. І хоча валентність ідентифікації є складовою її афективного компоненту, вона тісно пов'язана з поведінкою

особистості. Стійкість ідентичності та її позитивність – центральні моменти для відчуття групою психологічної безпеки та стабільності. Позитивна національна ідентичність, таким чином, виступає як “психологічна основа етнополітичної мобілізації”, яку Г.У. Солдатова розглядає як “готовність людей, об’єднаних за етнічною ознакою, до групових дій по реалізації національних інтересів” [176, 51]. Зазначене ще раз доводить нерозривність виокремлених компонентів у структурі національної ідентичності, їх тісний взаємозв’язок та взаємозалежність.

Оскільки досвід кожної людини, що набувається у процесі соціалізації, є унікальним, змістовні характеристики виокремлених у структурі національної ідентифікації компонентів також є індивідуальними та своєрідними. Так, усвідомлення кожною людиною власної належності до національної спільноти, відчуття близькості зі своїм народом, спорідненості з нацією ґрунтується на індивідуальній системі знань та уявлень (індивідуальні особливості когнітивного компоненту ідентичності), забарвлене унікальними почуттями та емоціями (унікальність афективної складової), а відтак, і сформовані в людини настанови в етнонаціональній сфері зумовлюють різну за своїм характером поведінку людини.

Однак, визнаючи факт існування індивідуальних особливостей прояву національної ідентифікації особистості, багато вчених здійснюють спробу класифікації видів національної ідентичності [176; 225; 243].

Так, згідно з моделлю двох вимірів Дж. Беррі, в людини, що мешкає в поліетнічному середовищі, можуть бути сформованими ідентичності як зі своєю, так і з чужою етнічними спільнотами, які можуть існувати відносно незалежно одна від іншої. Крім того, ідентифікація і зі своєю групою, і з групою домінантної більшості може бути як сильною, так і слабкою [65]. Виокремлені Дж. Беррі види ідентифікації за двома параметрами (перший – спрямованість на власну або чужу (або обидві одразу) спільноти, другий – показник сили) представлені в табл. 1.2.

Таблиця 1.2.

Класифікація видів етнічної ідентифікації (за Дж. Беррі)

Види ідентичності	Характерні риси
1. <i>Моноетнічна</i>	1) <u>Сильна</u> , чітка, позитивно забарвлена ідентифікація лише з <u>власною групою</u> в поліетнічному середовищі; 2) <u>Сильна</u> ідентифікація тільки з <u>чужою групою</u> , що призводить до повної асиміляції (тобто прийняття звичаїв, вірувань, мови іншої групи практично до повного розчинення в ній);
2. <i>Бікультурна</i>	<u>Сильна</u> ідентифікація з <u>обома групами</u> , що свідчить про тенденцію до інтеграції і бікультурації;
3. <i>Маргінальна</i>	<u>Слабка</u> , не чітко виражена етнічна ідентичність з <u>обома групами</u> .

Моноетнічна національна ідентичність, у свою чергу, може бути позитивною, негативною або дифузною (невизначеною, проявлятися у формі ідентифікаційної сплутаності) [76; 224].

Зазначені види національної ідентифікації зумовлюють різну за своїм характером поведінку людини в міжнаціональному спілкуванні. Зупинимосся на цьому важливому питанні більш детально.

У формуванні різних видів національної ідентичності важливу роль відіграють якісні характеристики та характер співвідношення Я-образу особистості, який формується в результаті ідентифікації особи з певною національною спільнотою [8], й образів власної та інших національних спільнот, які, з точки зору Г.У. Солдатової, посідають центральне місце в структурі цілісної сукупності уявлень про національні феномени. Зазначені компоненти складають головний зміст національної ідентичності як когнітивно-мотиваційного ядра національної самосвідомості [176].

Дифузна національна ідентичність проявляється в невизначеності національної належності, її неактуальності для особистості. Така людина байдуже ставиться до національних феноменів загалом і до власної національної належності, зокрема. Різновидом дифузної ідентичності є національна індиферентність.

Позитивна та негативна національна ідентичність можуть проявлятися у своїх крайніх (іноді навіть дискримінаційних) формах. Так, гіперпозитивна ідентичність виникає в результаті гіпертрофованого прагнення особистості до позитивної національної ідентичності. Вона характеризується домінуванням виключно позитивних характеристик у національному Я-образі особистості та автостереотипі й негативних характеристик у гетеростереотипах, що призводить до абсолютної упевненості людини у вищості своєї групи над іншими, віри у винятковість власної нації.

Емоційний компонент таких настанов набуває яскраво негативної спрямованості, що виражається в неповажному ставленні до інших народів, недовірі, ворожості, неприязні стосовно них, в ігноруванні або приниженні їх досягнень і гідності.

Конативний компонент такого типу ідентичності реалізується різними формами нетерпимості щодо представників інших національних спільнот, прагненням до домінування над ними, в агресивному стилі розв'язання конфліктів [176]. В індивідуальній поведінці негативний гетеростереотип може проявлятися не лише на вербальному рівні (в негативних судженнях, висловлюваннях та оцінках усіх представників іншої нації), але й у реальній негативній поведінці щодо них [114].

Гіперпозитивна ідентичність має такі конкретні форми свого вияву, як етноцентризм, етнологізм, етноізоляціонізм або національний фанатизм [176; 224].

В *етноцентризмі* одвічно не є закладеним вороже ставлення до інших народів. У ньому знаходимо прояви природної тенденції до позитивної оцінки представників власного етносу (так званий внутрішньогруповий

фаворитизм). Для виховання та підтримання позитивного автостереотипу використовуються прийоми сакралізації та доповнення інформації (тобто прагнення відсунути походження свого народу якомога далі вглиб історії, знайти для нього “славетних” етнічних предків, відтінити „національних ворогів” та більш випукло показати “національних героїв”) [87]. Не менш широко застосовується також прийом рафінування інформації (офіційні курси історії акцентують на фактах, які слугують зміцненню почуття гордості за свою країну, свій народ). Відтінку ворожості етноцентризм набуває лише під впливом ідеології та національної політики держав, системи освіти та виховання [20].

Етноегоїзм є відносно лояльним типом гіперідентичності, він може проявлятися в необразливій формі на вербальному рівні як результат сприйняття крізь призму конструкта “мій народ”. Однак, етноегоїстичні тенденції можуть проявлятися у вигляді відчуття напруги та роздратування в ситуації спілкування з представниками інших етнічних груп або у відстоюванні права свого народу “розв’язувати проблеми за рахунок інших”.

Формування ідентичності за типом *етноізоляціонізму* являє собою більш глибоку трансформацію національної самосвідомості людини. Переконаність у вищості свого народу, визнання необхідності вжиття заходів “очищення” власної національної культури, негативне ставлення до міжнаціональних шлюбів тощо – такими є прояви цього типу ідентифікації з національною спільнотою.

Крайню форму гіперідентичності представляє *національний фанатизм* - готовність до будь-яких дій на шляху відстоювання національних інтересів, аж до Етнічних чисток, відмови в праві користування ресурсами та соціальними привілеями представникам інших етносів, визнання пріоритету етнічних прав народу над правами людини, виправдання будь-яких жертв у боротьбі за добробут свого народу [176].

Гіпернегативній національній ідентичності притаманна перевага в автостереотипі та Я-образі негативних характеристик, тоді як інші спільноти

оцінюються більш високо порівняно зі своєю групою. Така ідентичність викликає відчуття національної неповноцінності, меншовартості, почуття сорому за представників своєї нації та в зв'язку з власною національною належністю. Це породжує небажання людини підтримувати цінності власної національної спільноти, відчуження від неї, приглушає прагнення до творення та плекання національних здобутків [160; 176].

Особливо яскраво негативізм в оцінках власної групи може проявлятися в представників малих етнічних груп, включених у гомогенний етнічний масив (так званих етнічних меншин). При цьому, негативні оцінки власної етнічної спільноти можуть виникати в результаті невідповідності систем цінностей, що склалися в домінуючій та власній групах [114].

Окремими проявами такого типу національної ідентичності можна вважати *етнонегативізм* та *етнонігілізм* [176].

Зазначені вище типи ідентифікації з національною спільнотою є певними трансформаціями відносно позитивної національної ідентичності, яку характеризують позитивний образ власної національної спільноти, позитивний національний Я-Образ та позитивне ставлення до представників інших націй. Такий баланс толерантності щодо своєї та інших спільнот дозволяє вважати позитивну національну ідентичність, з одного боку, умовою самостійного та стабільного існування нації, а, з іншого - умовою мирної міжкультурної взаємодії в поліетнічному середовищі. Даний тип ідентичності є найбільш оптимальним з точки зору адаптації до умов національного буття і є притаманним більшості людей [108; 111; 176; 224].

Подібне позитивне ставлення до свого та інших народів, яке притаманне даному видові ідентичності, жодним чином не означає емоційної однозначності цих ставлень. Людині з нормальною національною ідентичністю властиве природне надання переваги культурним цінностям власного народу. Але цей, так би мовити, початковий рівень етноцентризму характеризується тим, що прагнення до позитивної національної ідентичності

особистості поєднується з повагою до культурних надбань інших етнічних спільнот.

В основі системи виховання, яка складається в руслі народної педагогіки, закладені механізми формування в підростаючого покоління позитивних настанов щодо цінностей власної культури, адже саме це є основною психологічною умовою збереження національної спільноти як цілісного та неповторного організму в етнокультурному багатоманітті світу.

Однак, сприяючи процесові формування позитивної національної ідентифікації молоді, необхідно також постійно дбати про виховання шанобливого ставлення до інших культур, які збагачують скарбницю загальнолюдських цінностей, про виховання гуманності й толерантності щодо представників інших національних спільнот. Нехтування зазначеного принципу національного виховання може призвести до формування негативних форм ідентифікації особистості з нацією. Особливо небезпечними подібні трансформації національної самосвідомості стають у випадку, коли вони виникають у представників еліти нації. Такі тенденції у розвитку самосвідомості елітарної особистості стають причинами антигуманної, агресивної поведінки у міжнаціональних контактах.

Особистість, у якої сформована позитивна національна ідентичність, переживає почуття національної гордості та самоповаги, усвідомлює власну відповідальність за долю нації. Тільки в такої національно свідомої людини може виникнути “почуття національної відповідальності” [29]. Через прагнення до позитивної національної ідентичності особистість не лише підвищує власну самооцінку, не тільки задовольняє потребу в самоповазі, але й прагне підвищити престиж і статус своєї національної спільноти [176]. Таке прагнення є конкретним виразом готовності індивіда служити інтересам нації.

Проблема формування різних типів національної ідентичності тісно пов’язана з питанням про *механізми*, що лежать в основі ідентифікації особи

з національною спільнотою. Слід зазначити, що в рамках різних теоретичних орієнтацій як ключові механізми ідентифікації розглядаються різні психічні процеси.

Так, представники когнітивної психології основними механізмами соціальної ідентифікації вважають самокатегоризацію та соціальне порівняння, підкреслюючи тим самим виняткову роль суто когнітивних процесів у формуванні ідентичності (теорія соціальної ідентичності Н. Tajfel, теорія самокатегоризації J. Turner).

У теоріях психоаналітичного напрямку центральним механізмом ідентифікації виступає емоційна залученість особистості. Однак, слід зауважити, що мотиваційна та емоційно-ціннісна сфера виглядала як вирішальна при поясненні поняття “ідентифікація” в наукових роботах прихильників класичного фрейдизму, в якому ідентифікація розглядалася як найбільш ранній прояв емоційного зв’язку з іншою людиною. У сучасних же психоаналітичних дослідженнях феномену ідентифікації емоційна сфера практично втратила свої позиції.

Інтеракціоністичні концепції як базовий механізм ідентифікації розглядають взаємозалежність між індивідом та групою. При цьому в класичних теоріях наголошувалося на тому, що формування соціальної ідентичності неможливе поза реальною взаємодією індивіда та групи. У більш пізніх теоріях ідеться про те, що така взаємодія сприяє ідентифікаційному процесові, полегшуючи та підсилюючи його.

Виходячи із зазначеного, можна стверджувати, що вказані три механізми, які акцентують когнітивну, афективну та комунікативно-дієву грані процесу ідентифікації, являють собою ту основу, на якій базуються уявлення сучасних психологів про механізми ідентифікації.

Однак, як правильно зазначають вітчизняні дослідники ідентичності П.І. Гнатенко та В.М. Павленко, зустрічається дуже мало праць, які враховують і пояснюють дію всіх трьох вказаних механізмів. Останнім часом з’являються

наукові праці, автори яких виокремлюють дію кожного механізму з метою зрозуміти роль кожного з них у процесі ідентифікації людини та особливості їх взаємодії [55].

Згідно з поглядом Н.І. Халдєєвої, в основі процесу самоідентифікації лежать два основні механізми [208]:

1. Індивідуалізація, за допомогою якої у суб'єкта виникає образ соціального світу, що складається з низки індивідумів, які відрізняються один від іншого. Це сприяє розвитку диференціації системи “Я - вони”. У результаті дії цього механізму в людини виникає система знань, які виокремлюють “Я” суб'єкта порівняно з іншими людьми. В.В. Столін називає це утворення “диференціюючою” складовою “Я-концепції” особистості, що надає суб'єкту відчуття власної унікальності та неповторності.

2. Ідентифікація, в результаті якої нівелюються кордони між об'єктами, що сприяє формуванню концепції індивідуального “Я” як подібного до інших. Система знань про спільні риси та характеристики, що об'єднують суб'єкта з іншими людьми, виникнення якої в індивіда стає результатом дії цього механізму, в концепції Століна виглядає як “інтегруюча” складова “Я-концепції”, або система самоідентичності [138].

Якщо поняття групи розуміється як категорія, що організує простір, який ідентифікується, то соціальний світ ділиться на внутрішньогруповий, тобто на світ тих, хто схожий на мене (ідентичність), та позагруповий, що створює диференціацію “Ми-Вони” [159]. Принцип “ми - вони” виступає як найбільш загальний механізм, що лежить в основі формування національної самосвідомості. Іншими словами, національна ідентичність є конфронтаційною за своєю суттю. Вона є функцією відносин з іншими національними спільнотами, які складаються за принципом опозиції. “Будь-яке об'єднання протиставляє”, - влучно висловив цю тезу Б.Ф. Поршнєв [цит. по 176, 49].

1.3. Особливості становлення національного Я-образу в підлітковому та юнацькому віці

При розгляді проблеми генезису національної свідомості та самосвідомості особистості завжди постає питання про співвідношення біологічних та соціальних чинників у цьому процесі. Національні особливості, як і загалом будь-які інші соціальні якості та функції людини, не є біологічно успадкованими. Біологічний момент, який має місце в національній належності особистості, пов'язаний лише з її походженням, але не несе в собі жодної соціально - культурної інформації. Людина як біологічна істота розвивається під впливом двох генетичних програм: "Перша з них - це спадкові біологічні особливості, отримані від батьків. Друга програма реалізується вихованням, за допомогою якого особистість відчуває формуючий вплив всієї історії людства, що кристалізована в тому сучасному людині соціальному середовищі, в якому вона живе" [69, 57].

Таким чином, національна самосвідомість – поняття соціокультурне, а не природжене [184]. Вона набувається в ході соціалізації особи, формується в процесі становлення основних соціальних орієнтацій особистості під впливом низки чинників, до яких можна віднести: 1) конкретне етнічне середовище, в якому зростає особа (етнічна належність батьків, сусідів, друзів); 2) пануючі етнокультурні традиції та фактична етносоціальна ситуація (в тому числі національно-політична); 3) національне орієнтовані засоби масової інформації [85].

Інакше кажучи, людина не народжується ані українцем, ані грузином, ані татариним - етнічність не є закладеною в людині одвічно. Однак, з'явившись на світ, дитина піддається виховним впливам, проходить певні сходи соціалізації в конкретному етнічному середовищі. Національна ідентичність набувається в процесі спілкування в сім'ї, із друзями, під час навчання в школі, у студентські роки, тобто в результаті накопичення певного багажу знань у процесі соціальної практики.

У ході розвитку дитина оволодіває мовою народу, знайомиться з різними видами та формами культури, засвоює норми поведінки й оцінки дійсності та самої себе в конкретному етнічному середовищі. У результаті цього процесу етнізації людина стає носієм етнічних рис, тобто етнофором [147].

Усвідомлення своєї належності до національної спільноти приходить до кожної людини індивідуально (дехто усвідомлює її раніше, хтось – пізніше) під впливом багатьох чинників: соціальних, політичних, економічних, ідеологічних та ін. Таке усвідомлення людиною себе як етнофора може характеризуватися більшою чи меншою мірою ясності та виразності [147; 198].

Основним чинником становлення національної ідентичності, М.Й. Боришевський вважає формування системи знань, зміст якої складають наступні компоненти: 1) усвідомлення типових рис, особливостей тієї національної спільноти, з якою людина себе ідентифікує; 2) усвідомлене ставлення до історичного минулого, сучасного та майбутнього нації; 3) уявлення про територіальну спільність, яке кристалізується в понятті “рідна земля”; 4) усвідомлене ставлення до духовних та матеріальних цінностей нації [29]. У результаті формування цієї відносно стійкої системи усвідомлених уявлень людина усвідомлює себе як суб’єкта певної національної спільноти, тобто набуває етнічної ідентичності [29; 212].

Чим більш цілісною є система уявлень людини про національні феномени, і більш повно представлені в ній зв’язки між компонентами, тим більш високим є рівень розвитку національної самосвідомості особистості.

Подібним чином бачать процес ідентифікації індивіда з національною спільнотою російські дослідники Б.О. Вяткін і В.Ю. Хотинець, на думку яких процес становлення етнічної самосвідомості відбувається на двох рівнях [48]:

1. На типологічному рівні формується уявлення про етнічні особливості спільноти. Його психологічна структура включає наступні компоненти:

1) усвідомлення особливостей етнічної культури своєї національної спільноти;

2) усвідомлення психологічних особливостей власної етнічної групи.

2. Ідентифікаційний рівень характеризується становленням етнічної самоідентичності. Компонентами його психологічної структури є наступні:

1) усвідомлення тотожності зі своєю етнічною спільнотою;

2) усвідомлення власних етнопсихологічних особливостей;

3) усвідомлення себе як суб'єкта своєї етнічної спільноти;

4) соціально-моральна самооцінка етнічності.

Іншими словами, процес формування національної самосвідомості особистості розпочинається з усвідомлення культурних та психологічних особливостей своєї національної спільноти (через вивчення історії та культури свого народу, його обрядів, звичаїв, традицій, засвоєння рідної мови тощо). Тобто, на першому – типологічному - рівні розвитку національної самосвідомості людина лише усвідомлює низку соціально-психологічних ознак, що характеризують етнос, у неї формується система знань та уявлень про національні феномени, про культурні особливості свого етносу та типові психологічні якості його представників. Але на цьому етапі група, до якої індивід належить, ще не виступає для нього як соціально-психологічна єдність, спільнота. Таку групу об'єднують лише спільні для її членів ознаки.

Другий рівень – ідентифікаційний – характеризується тим, що особистість усвідомлює свою належність до спільноти й свідомо відокремлює “свою” групу від “іншої”. Відбувається це в результаті усвідомлення людиною власної тотожності зі своєю національною спільнотою, формування уявлень про власні психологічні особливості як представника нації. Тепер уже соціально-психологічна спільність усвідомлюється через поняття “Ми”, якому протиставляється поняття “Вони”. Цей завершальний етап розвитку етнічної самосвідомості виражає етнічну визначеність людини.

Обидва рівні розвитку національної самосвідомості є результатом процесу етнізації дитини в певному національному середовищі, до того ж результат становлення типологічного рівня, за переконанням В.Ю. Хотинець, зумовлює міру формування ідентифікаційного [212].

Таким чином і здійснюється процес національної ідентифікації особистості, результатом якого стає усвідомлення людиною себе як етнічного суб'єкта. Підсумком цього тривалого й досить складного процесу національного самовизначення людини, розвитку її національної свідомості та самосвідомості є формування Я-образу особистості як суб'єкта конкретної національної спільноти.

Національна свідомість та самосвідомість, зароджуючись в особистості на зорі раннього дитинства, розвивається практично протягом усього життя людини. У своєму становленні вона проходить низку фаз, пов'язаних з віковими етапами психічного та фізичного розвитку людини.

Формування самосвідомості на кожній стадії онтогенезу зумовлюється перш за все розвитком інших психічних функцій (пам'яті, мислення, мови, довільних дій, почуттів і т.ін.), характерним для кожної вікової стадії, оскільки усі акти самосвідомості формуються і здійснюються лише на основі цих процесів і тільки через них. З погляду І.І. Чеснокової, самосвідомість порівняно зі свідомістю в історичному плані є більш пізнім продуктом розвитку. Різні акти самосвідомості являють собою, так би мовити, спілкування людини із самою собою, для чого необхідними є розвиток внутрішньої мови, достатня сформованість таких властивостей мислення як абстракція та узагальнення, що дозволяють індивідові скласти уявлення та поняття про власне "Я", відмінне від "Я" іншої людини [221].

Іншими словами, онтогенетичні рівні становлення самосвідомості де термінуються ступенем розвитку свідомості та психіки загалом, у зв'язку із чим кожен віковий період відкриває якісно нові можливості для подальшого розвитку національної свідомості та самосвідомості особистості.

Таким чином, на певному етапі соціально-психічного розвитку особистості, у результаті тривалого й, крім того, складного та суперечливого процесу самопізнання в людини формується Я-образ як узагальнене уявлення про себе. Окремі компоненти цієї складної системи розвиваються в дитини поступово [32].

Я-образ формується в діяльності та спілкуванні індивіда і ускладнюється мірою розширення та збагачення кола “належностей” дитини, в результаті включення дитини в спільноту однолітків, здійснення спільно з ними ігрової або учбової діяльності, ідентифікації з різними ролями. Дитячі “Ми” - перші спроби ототожнення дитиною себе з різноманітними груповими утвореннями - стають тими цеглинками, що лягають у фундамент майбутньої самосвідомості дорослої людини.

Групових “Ми”, з якими дитина співвідносить власне “Я”, багато, і вони є досить різнорідними. У процесі розвитку особистості відбувається не лише збільшення кількості різних “Ми”. Змінюється також їх зміст та характер співвідношення, вони стають все більш узагальненими та диференційованими, а належність до них - більш усвідомленою [91].

Соціальні характеристики іманентно властиві Я-образу на всіх етапах життєвого шляху особистості. Відповідаючи на запитання “Хто Я?”, люди, як правило, починають з тих категорій, які віддзеркалюють належність особи до певних груп, спільнот, об’єднань (вказують свою стать, вік, етнічну або громадянську належність, професію тощо), і лише після цього звертаються до власних індивідуальних особливостей, унікальних рис свого характеру і т.ін. І.С. Кон підкреслює, що схильність індивіда до опису себе в соціальних термінах, кожен з яких відбиває належність до певного “Ми”, посилюється в процесі формування та розвитку особистості.

Ми вже вказували вище (див. § 1.1.), що Я-образ є складною системою, котра поєднує в собі декілька відносно автономних вимірів, таких як міра когнітивної складності, міра виразності, внутрішньої цілісності та послідовності, міра стійкості та самоповаги.

У процесі формування особистості зазначені показники усвідомлення людиною своєї сутності змінюються наступним чином: поступово зростає міра когнітивної складності Я-образу, його цілісності, внутрішньої послідовності, а також узагальненість усвідомлених якостей. Розглянемо ці зміни більш докладно.

Послідовне зростання міри когнітивної складності Я-образу в процесі розвитку людини якнайтісніше пов'язане з розвитком інтелектуальної сфери особистості. Так, з віком індивід починає усвідомлювати все більший набір власних якостей, зростає їх узагальненість. Таким чином, вікові зрушення у сприйнятті людиною самої себе виражаються у зростанні числа категорій самоопису, гнучкості та визначеності в їх використанні, зростанні їх складності та інтегрованості. Особа починає використовувати все більш тонкі оцінки та самооцінки. Зростає здатність аналізувати та пояснювати свою поведінку та дії іншої людини загалом. Уявлення про себе в підлітків стають значно більш особистісними та психологічно вагомими, увага акцентується на власних відмінностях від інших людей.

Подібні зрушення відбуваються приблизно в 13-річному віці, коли підліток починає розглядати поведінку людини в різних контекстах: як прояв індивідуальних якостей, як наслідок обставин, що передували поведінці, як результат природжених особливостей тощо. Подібна множинність контекстів руйнує досі чорно-білий образ світу та уможливорює багатозначні оцінки.

В юнацькому віці тенденція до психологізації самоопису особливо посилюється, головна увага зосереджується на виявленні прихованих детермінант поведінки.

Виходячи з цих даних, можна зрозуміти, що цілісність, внутрішня послідовність Я-образу зростає разом з його когнітивною складністю. Однак інтегративна тенденція, очевидно, відстає від процесів диференціації різних аспектів “Я”. Це особливо характерне для перехідного віку, коли індивід особливо гостро відчуває суперечливість, невпорядкованість свого “Я”.

Стійкість Я-образу, подібно до стійкості будь-яких інших настанов, з віком також зростає. Однак, слід зазначити, що різні особистісні якості відрізняються різною віковою стійкістю.

Те ж саме можна сказати про міру виразності “Я”. Спостерігається вікове зростання: у процесі розвитку особистості людина не лише більш чітко усвідомлює власну індивідуальність, але й надає їй більшого значення; тому Я-образ поступово стає однією з центральних, головних настанов особистості, з якою вона співвідносить свою поведінку. Проте цей процес не є прямолінійним. Разом зі зміною змісту Я-образу суттєво змінюється суб’єктивна значущість окремих його компонентів. У підлітковому та юнацькому віці масштаб самооцінок помітно укрупнюється, “внутрішні” якості усвідомлюються пізніше зовнішніх, зате в більш старшому віці вони набувають суттєвішого значення.

Дуже важливе місце в Я-образі людини посідає її уявлення про себе як про представника певної національної спільноти. У ході процесу усвідомлення індивідом своєї національної належності здійснюється перехід від неясних знань та уявлень про особливості власної та інших етнічних спільнот, від недостатньо чіткого усвідомлення спільності з іншими представниками своєї нації до формування системи більш повних, глибоких, усвідомлених знань, що стосуються національних феноменів.

Розпочинається цей процес усвідомлення дитиною своєї належності до певного народу з раннього дитинства й відбувається впродовж багатьох років. Першим осередком національного виховання стає сім’я, особливо якщо в ній зберігається національна специфіка побуту, коли батьки та представники старшого покоління дотримуються традицій, звичаїв, завдяки чому дитина є зануреною в атмосферу національного буття. Інакше кажучи, особливості національної ідентифікації конкретної людини залежать від міри виразності та інтенсивності впливу етнонаціональних чинників на особистість у процесі її розвитку.

Отже, однією з функцій сім'ї є передача тієї культурної спадщини, якою володіє суспільство на даному етапі історичного розвитку. При цьому сім'я в рамках більш широкої спільноти (держава, етнос тощо) створює своє власне культурне середовище, яке визначає особливості формування в дітей культурних орієнтацій, у тому числі й національної ідентичності.

Підростаюче покоління в процесі соціалізації переймає від батьків рідну мову, норми поведінки, обряди, звичаї. Тим самим сім'я, у певному сенсі “забезпечуючи єдність перервності та неперервності культурних традицій народу, здійснює відтворення етнічних традицій” [167, 68].

Услід за сім'єю в цей складний процес соціалізації дитини включаються школа, соціальне оточення загалом. Вони залучають молодшого школяра до національних цінностей, особливостей етнічної культури, у результаті чого етнізація дитини інтенсифікується. Вивчення рідної мови, ознайомлення з історією свого народу, його літературною спадщиною, традиціями, обрядами та звичаями допомагає дитині усвідомити належність до свого народу, відчувати гордість за причетність до своєї нації.

Психологічні дослідження доводять, що значні зрушення в розвитку національної свідомості та самосвідомості, формуванні відповідного їм Я-образу відбуваються в підлітковому та юнацькому віці, коли особистість набуває різноманітних суспільно-цінних знань, умінь і навичок, збільшується її обізнаність з історією та культурою як свого, так й інших народів [8].

Суттєві зміни, яких зазнає самосвідомість підлітка, та нові якості, яких вона набуває, також пов'язані з розвитком пізнавальних здібностей і розширенням сфери діяльності та спілкування. Суперечливість становища підлітка, зміна структури його соціальних ролей та рівня домагань актуалізують запитання “Хто Я?”, “Ким я хочу і маю бути?”.

Окремі компоненти Я-образу особистості формуються поступово, однак саме підлітковий та юнацький вік учені вважають періодом виникнення свідомого “Я” [23; 231].

Головним психологічним надбанням ранньої юності є відкриття свого внутрішнього світу: усвідомлення власної унікальності, неповторності, несхожості з іншими [92].

У підлітковому віці в першу чергу формуються ті компоненти “Я”, котрі пов’язані з усвідомленням своєї схожості з іншими людьми та відмінностей від них. Тобто стрижнем цього періоду онтогенезу є усвідомлення власної індивідуальності та завершення психосексуальної ідентифікації. Цей вік характеризується посиленням схильності до самоспостереження та егоцентризму, зниженням стійкості Я-образів та самооцінки.

В юності на перший план виходить самовизначення, вибір життєвого шляху, формування світобачення, розв’язання питання сенсу життя та визначення свого місця у світі [91]. Образ власного “Я” стає більш стабільним.

Центральним психологічним процесом в юнацькому віці є формування особистої ідентичності, тобто почуття індивідуальної тотожності, послідовності та єдності [92], який найбільш детально аналізує у своїх працях Е. Еріксон.

Юність, згідно з періодизацією життєвого шляху людини, яку ми знаходимо в концепції розвитку особистості Е. Еріксона, є п’ятою фазою онтогенетичного розвитку людини. Як і інші фази життя, юність присвячена розв’язанню певних, специфічних для цього періоду, “задач розвитку”, які мають альтернативні варіанти свого розв’язання (тобто мають як позитивний, так і негативний полюс). На думку американського психолога, для юності характерне виникнення почуття ідентичності, цілісності або його антипода – дифузної, розмитої ідентичності, рольової та особистісної невизначеності [91].

Перехід від стану дифузної ідентичності до досягнутої здійснюється через переборювання кризи ідентичності, яку об’єктивно можна визначити як невідповідність структури ідентичності, яка склалася на даний момент,

контексту її існування, що змінився. Суб'єктивно криза може переживатися людиною як стан пошуку нових можливостей і вирішення проблем (конструктивна криза) або як стан невіри в себе та у своє майбутнє, депресії (деструктивна криза) [14].

Таким чином, юність вибудовується навколо кризи ідентичності, сутність якої складає серія соціальних та індивідуально-особистісних виборів, ідентифікацій та самовизначень. Якщо юна особа не спроможна розв'язати ці завдання, у неї формується неадекватна ідентичність, розвиток якої може відбуватися за чотирма основними лініями: 1) уникнення психологічної інтимності, тісних міжособистісних стосунків; 2) розмивання почуття часу, нездатність будувати життєві плани, страх дорослішання та боязнь змін у житті; 3) розмивання продуктивних, творчих здібностей, невміння мобілізувати свої внутрішні ресурси та зосередитися на будь-якій головній діяльності; 4) формування “негативної ідентичності”, відмова від самовизначення та вибір негативних взірців наслідування.

Оперуючи клінічними даними, Е. Еріксон не здійснив спроби виразити описані явища кількісно. Канадський психолог Дж. Марсія виправив цей недолік, виокремивши чотири етапи розвитку ідентичності, що вимірюються ступенем професійного, релігійного та політичного самовизначення молодшої людини [92; 244]:

1. *Невизначена, розмита ідентичність*, яка характеризується тим, що індивід ще не сформував більш-менш чітких переконань, не обрав свого життєвого шляху, не підійшов до кризи ідентичності;

2. *Дострокова, передчасна ідентифікація* спостерігається в тому випадку, коли особа включилася до відповідної системи стосунків, але зробила це не самостійно (як це відбувається в результаті пережитої кризи та випробування), а спираючись на чужі погляди, наслідуючи чужий приклад або піддаючись впливу авторитету.

3. Для етапу *мораторію* характерне те, що людина знаходиться у процесі кризи самовизначення, обираючи із численних варіантів розвитку той єдиний, який можна вважати своїм.

4. На етапі досягнутої, *зрілої ідентичності* криза є завершеною, особа перейшла від пошуку себе до практичної самореалізації.

У працях зарубіжних дослідників наводяться факти, які свідчать про те, що рівень ідентичності тісно пов'язаний з певними індивідуально-особистісними рисами, котрі поєднуються в синдроми [92].

Наприклад, мораторій зазвичай передбачає високий рівень тривожності, а дострокова ідентифікація – низький, хоча в цьому випадку причиною низької тривожності може бути не особистісна тривога, а відсутність кризової ситуації вибору, а також дія механізмів психологічного захисту уявлення про себе (Я-концепції). Більш високий рівень ідентифікації корелює з більш високою самоповагою.

Безпосередніх зв'язків між рівнем ідентичності та інтелектом учені не виявили, проте спостерігаються значущі відмінності в когнітивному стилі (тобто настановах пізнання світу), що склався в осіб, які знаходяться на різних рівнях ідентифікації. Так, розмита ідентичність та дострокова ідентифікація пов'язані з меншою інтелектуальною самостійністю, особливо в стресових ситуаціях розв'язання складних завдань: юнаки та дівчата першого типу почуваються в таких випадках сковано, а другого – прагнуть вийти з гри.

Мораторій та зріла ідентичність сполучуються з більш складними та диференційованими культурними інтересами та більш розвинутою рефлексією. Крім того, зазначені типи ідентичності характеризуються переважанням інтернального локусу контролю, а розмита та передчасна – екстернального. Особі з достроковою ідентичністю властиві максимальні показники авторитарності та мінімальні – самостійності. Найвищий рівень моральної свідомості характеризує людей, що знаходяться у стадії мораторію або зрілої ідентичності.

Істотні відмінності спостерігаються також у сфері спілкування та міжособистісних відносин. Зіставляючи стилі спілкування (їх три: інтимні стосунки, стереотипні стосунки та стан ізоляції) зі статусом ідентифікації людини, можна зазначити, що інтимність є найбільш характерною для особистості, яка знаходиться в стадії мораторію або зрілої ідентичності. Юнаки та дівчата, що перебувають на етапі дострокової або дифузної ідентифікації не виходять за рамки стереотипних контактів. Серед молодих людей з дифузним типом ідентичності виявилось більш за все ізольованих. Серед осіб, стиль спілкування яких характеризується як інтимний, немає жодної людини з розмитою ідентичністю та лише 18 % - з достроковою.

За даними І.С. Кона, протягом підліткового та юнацького віку спостерігається така динаміка формування ідентичності: більшість підлітків, починаючи з 12 років, стартують з невизначеної ідентичності або дострокової ідентифікації, поступово проходячи через стадію мораторію до зрілої ідентичності. Особливо помітні зрушення в цьому напрямку спостерігаються між 18 та 21 роками [92].

Отже, саме студентські роки можна вважати вирішальним етапом становлення національної самосвідомості особистості – періодом її зміцнення та закріплення (В.Ю. Хотинець). У цей час її розвиток сягає найвищого рівня – інтелектуально-теоретичного – “на основі інтеріоризації системи знань, “пропущених” через чуттєво-емоційні та діяльнісно-вольові структури” [135, 15].

Подальші її зміни вже не є розвитком і формуванням, вони являють собою трансформацію, яка залежить від соціально-політичних, економічних умов життєдіяльності нації й т. ін. Нажаль, сучасну систему освіти не можна назвати достатньо спрямованою на створення умов формування національно свідомої молоді, вона не повною мірою сприяє розвитку позитивної національної ідентичності. Проте, це є вельми важливим завданням, оскільки, як ми вже зазначали вище, лише за наявності позитивного національного Я-образу та позитивних авто- та гетеростереотипів в

особистості найбільшою мірою є вираженими почуття національної гордості, гідності, національні інтереси, проявляється толерантність до інших культур і тенденція до співпраці з їх представниками. Іншими словами, позитивний Я-образ допомагає особі оптимально адаптуватися до умов поліетнічного середовища.

Базу, на якій національна свідомість та самосвідомість студентів отримує свій подальший розвиток, складають наступні моменти: 1) до вступу у вищий навчальний заклад у юнаків та дівчат уже сформована система знань та оцінок реальної дійсності; 2) розвиток мислення вже досяг теоретичного рівня; 3) сформовано вміння орієнтуватися в різних формах теоретичного знання, що виступає у вигляді основ наукового та громадянського світобачення; 4) розвинена рефлексія, яка забезпечує усвідомлене та критичне ставлення до себе. Іншими словами, на момент вступу до вищого навчального закладу в молодій людині наявні здатності та потреби, які дозволяють їй найбільш повно реалізувати себе в професійному та громадянському сенсі.

Крім того, студентську молодь характеризує те, що її переважна більшість до вступу у вуз не лише визначилася професійно, але й знаходиться в процесі соціального самовизначення, пошуку свого місця та визначення власної ролі в соціальній структурі суспільства, у процесі вибору певного варіанту способу життя.

Головним виміром часу в самосвідомості юнаків та дівчат є майбутнє, до якого вони себе готують, яке посідає особливе місце в їх переживаннях. Замислюючись над своїм майбуттям, студенти намагаються пізнати свої здібності, потенційні можливості, зрозуміти, який внесок вони здатні зробити в розвиток суспільства, визначити своє “Я”- представника національної спільноти, “Я” - громадянина.

Всі ці якості утворюють психологічну основу національного та громадянського самовизначення, поглиблення й зміцнення національної самосвідомості особистості.

1.4. Регіональні особливості становлення національної ідентичності українців

Необхідно зауважити, що особливості формування та розвитку національної самосвідомості детерміновані не лише етапами психічного розвитку людини в процесі соціалізації (етнізації), але й залежать від регіональної специфіки, яка зумовлюється особливостями та своєрідністю соціально-політичної ситуації, історичними особливостями регіону, міграційними процесами тощо [212]. Соціологічні дослідження підтверджують цей факт та свідчать про те, що невід'ємними ознаками національної свідомості та самосвідомості українців є також значні регіональні відмінності, що склалися протягом тривалого історичного періоду [55; 160; 229].

Загальновідомо, що окремі частини України відрізняються одна від іншої за специфікою свого історичного минулого. Протягом періоду етногенезу та становлення українського народу відбувалися певні історичні події, у результаті яких українська народність сформувалася на території декількох держав, що спричинило виникнення характерологічних та світоглядних розбіжностей окремих груп українців. Історичні погляди, уявлення, інтереси цих частин українського етносу формувалися в залежності від того, громадянами яких країн вони були, в історичні події яких держав вони включалися, з точки зору інтересів яких держав оцінювали їх. На українців робили вплив домінуючі в певному суспільстві релігія, ідеологія, мова та культура.

Наслідком цього перебігу подій стала суперечливість та неоднозначність процесу розвитку національної свідомості та самосвідомості українців, які, усвідомлюючи свою єдність через єдність мови, традицій, звичаїв та віри, все ж таки не завершили національної консолідації, зазнаючи впливу різних культур у результаті того, що протягом тривалого історичного періоду окремі частини українців знаходилися в складі різних держав, були

роз'єднаними в політичних, економіко-господарчих і соціальних процесах [229].

Кінець 20 століття відзначився процесом національного ренесансу, який здійснюється на хвилі пробудження національної свідомості та самосвідомості, посилення інтересу до національної проблематики, характеризується прагненням людей самовизначитися, знайти своє місце в поліетнічному середовищі, у системі міжнаціональних стосунків. Розвал Радянського Союзу призвів до пожвавлення національних почуттів, загострення уваги до проблем національної свідомості громадян тепер суверенних держав, зростання національних рухів. Проголошення незалежності та самостійності української держави поставило завдання консолідації єдиної української нації, розвитку національної самосвідомості українців, формування в них позитивної національної ідентичності.

Ці обставини доводять необхідність серйозного вивчення психологічних особливостей, що характеризують етнічну та громадянську ідентифікацію молодого покоління України, у тому числі врахування регіональних відмінностей зазначених сторін самосвідомості особистості. Розвиток наукового знання в галузі національної проблематики, таким чином, є вельми актуальним.

Ми розглянули основні лінії методологічного аналізу проблеми національної ідентичності. Для нас було важливим перш за все з'ясувати сутність розуміння представниками різних напрямів психологічної науки питання про природу національної ідентичності, джерела її виникнення, чинники формування, тобто питання, які визначають весь подальший аналіз цієї проблеми й методи її дослідження. Отже, підсумуємо.

Висновки до Розділу 1

Процес визначення людиною себе через членство в соціальній структурі суспільства має назву “соціальна ідентифікація” особистості.

Результатом ідентифікації особи з різними спільнотами є численні ідентичності, актуальність і значущість яких варіюються залежно від часу й ситуації. Сукупність їх складає цілісну соціальну ідентичність особистості, важливе місце в структурі якої посідає ідентифікація з національною спільнотою.

Національна ідентифікація є основним структурним елементом, когнітивно-мотиваційним ядром національної самосвідомості особистості, відіграє стрижневу, системоутворюючу роль в її структурі. Як головна характеристика національної самосвідомості вона є показником рівня її розвитку в особистості. Національна ідентифікація складається з двох аспектів – етнічної та громадянської ідентичності. Змістом громадянської ідентичності є усвідомлення особою власної належності до загальнонаціональної спільноти. Етнічна ідентичність віддзеркалює усвідомлення людиною себе як представника певного етносу.

Таким чином, національна ідентифікація особистості - це процес ототожнення, уподібнення особистістю себе з певною нацією (етнічною групою). Змістом цього процесу є суб'єктивне відчуття належності до національної спільноти на основі стійкого емоційного зв'язку, що виникає в особистості як результат формування відносно стійкої системи усвідомлених уявлень і оцінок реально існуючих диференціюючих та інтегруючих ознак життєдіяльності етносу (нації), а також прийняття групових норм та цінностей. Підсумком цього тривалого та досить складного процесу національного самовизначення людини, становлення її національної ідентичності є формування Я-образу особистості як суб'єкта певної національної спільноти.

Уявлення сучасних психологів про механізми ідентифікації базуються на виокремленні когнітивної, афективної та комунікативно-дійової граней процесу ідентифікації. Вирішальну роль у процесі формування Я-образу відіграє когнітивний компонент національної ідентифікації: чим більш чітко зазначені системи знань представлені у свідомості та самосвідомості людини,

тим більш визначеним є Я-образ особистості, який формується в результаті ідентифікації особи з певною національною спільнотою.

В основі процесу самоідентифікації лежать два основні механізми:

- 1) індивідуалізація, за допомогою якої у суб'єкта виникає образ соціального світу, що складається з низки індивідуумів, які відрізняються один від одного. Це сприяє розвиткові диференціації системи “Я - вони”;
- 2) ідентифікація, у результаті якої зникають границі між об'єктами, що сприяє формуванню концепції індивідуального “Я” як подібного до інших.

Структура національної ідентичності складається з наступних компонентів: *когнітивного* (його зміст складають знання про етноінтегруючі та етнодиференціюючі ознаки, національні стереотипи та уявлення про себе як про члена національної спільноти); *афективного* (емоційне ставлення людини до факту власної національної належності, емоційно-ціннісна оцінка своєї та інших національних спільнот, які проявляються у формі різноманітних почуттів); *конативного* (певна діяльність людини, її поведінка, що регулюється інтеріоризованими цінностями та нормами національної спільноти, з якою особистість себе ідентифікує).

Національна ідентичність є однією з найважливіших складових структури соціальної ідентичності сучасної людини, оскільки вона задовольняє базові потреби особистості: потребу в самозбереженні, самоствердженні, самовираженні, у захисті з боку оточуючих та докорінну потребу особистості належати до соціуму, відчувати себе часткою суспільства, певної референтної групи. На відміну від національної ідентифікації, інші види ідентичності не спроможні задовольнити згаданих потреб, або не здатні впливати на цей процес адекватно.

Задовольняючи базові потреби людини, національна ідентичність на індивідуальному рівні виконує низку функцій: *когнітивну* (самопізнання як процес пізнання власних індивідуально-національних особливостей, а також специфічних рис своєї та інших національних спільнот); *оцінну* (забезпечення критеріями оцінки та самооцінки людини; *регулятивну* (процес регуляції

людиною своєї психічної діяльності та поведінки відповідно з нормами та цінностями національної спільноти, оптимальна адаптація суб'єкта до умов національного буття та поліетнічної реальності).

На груповому рівні основною функцією національної ідентифікації є внутрішньогрупова інтеграція (громадянська ідентичність інтегрує людей у межах громадянського суспільства, етнічна ідентичність – у рамках етнічної спільноти), а на міжгруповому рівні важливою є диференціююча функція.

Ідентичність має динамічну структуру, вона розвивається протягом усього життя людини, проходячи у своєму становленні низку фаз, які пов'язані з віковими етапами психічного та фізичного розвитку людини.

Усвідомлення людиною своєї належності до національної спільноти розпочинається з раннього дитинства. Першим осередком національного виховання є сім'я, особливо якщо в ній зберігається національна специфіка побуту, у результаті чого дитина є зануреною в атмосферу національного буття. Отже, особливості ідентифікації людини з нацією залежать від міри виразності та інтенсивності впливу етнонаціональних чинників на особистість в процесі її розвитку.

Надалі в процес національної соціалізації дитини включаються школа та більш широке соціальне середовище. Етнізація дитини в цей період інтенсифікується в результаті залучення молодшого школяра до національних цінностей, особливостей етнічної культури. Вивчення рідної мови, ознайомлення з історією свого народу, його літературною спадщиною, традиціями, обрядами та звичаями допомагає дитині усвідомити належність до свого народу.

Значні зрушення у формуванні національної ідентичності та формуванні Я-образу як суб'єкта національної спільноти відбуваються в підлітковому та юнацькому віці. Це пов'язане з набуттям школярами різноманітних суспільно-цінних знань, умінь і навичок, збільшенням їх обізнаності з історією та культурою свого та інших народів, а також з розвитком пізнавальних здібностей і розширенням сфери діяльності та

спілкування школяра. Зміна структури соціальних ролей та рівня домагань в підлітковому віці актуалізують пошук відповіді на запитання “Хто Я?”, “Ким я хочу і маю бути?”.

Вирішальним етапом становлення національної ідентичності особистості – періодом її зміцнення та закріплення - є студентські роки. У цей час її розвиток сягає найвищого – інтелектуально-теоретичного – рівня. Подальші її зміни вже є не розвитком і формуванням, а радше трансформацією, яка залежить від соціально-політичних, економічних та інших умов життєдіяльності національної спільноти.

Особливості формування національної ідентичності детерміновані не лише етапами психічного розвитку людини в процесі її етнізації, але й залежать від регіональної специфіки, яка зумовлюється особливостями та своєрідністю соціально-політичної ситуації, історичними особливостями регіону, міграційними процесами тощо.

РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СТАНОВЛЕННЯ Я-ОБРАЗУ ОСОБИСТОСТІ У ПРОЦЕСІ ЇЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ

2.1. Теоретико-методологічні основи та методичне забезпечення експериментального дослідження національної ідентифікації школярів та студентів

Під час розгляду теоретико-методологічних основ дослідження перш за все слід окреслити основні принципи, на яких воно базується, на різних рівнях методології – загально філософському, загальнонауковому та рівні методології конкретної науки.

Так, *загально філософськими принципами*, на яких базується наше дослідження, є наступні: принцип детермінізму, єдності свідомості та діяльності, генетичний.

Прояви принципу детермінації будь-яких психічних явищ має свою специфіку на різних рівнях організації поведінки людини. У своєму дослідженні ми керуємося цим принципом, розглядаючи активність людини на рівні соціального індивіда.

Ми розглядаємо національну ідентичність як таку, що детермінується способом життя людини, змінюється разом зі зміною умов життя, залежить від характеру взаємодії індивіда з оточенням, зумовлюються характером діяльності особистості, її активності.

Принцип єдності свідомості та діяльності (Л.С. Виготський, О.М. Леонтьєв, С.Л. Рубінштейн, Б.Г. Ананьєв, Б.М. Теплов, А.О. Смирнов та інші), як відомо, полягає в утвердженні їх взаємозв'язку та взаємозумовленості: діяльність людини зумовлює формування її свідомості та самосвідомості, різноманітних психічних процесів та властивостей; останні, у свою чергу, здійснюючи регуляцію діяльності людини, є умовою її адекватного виконання .

Виходячи з принципу розвитку (генетичного принципу), у своєму дослідженні намагаємося зрозуміти та вивчити особливості розвитку національної самосвідомості, вивчити становлення, еволюцію національної ідентичності особистості в онтогенезі. Отже, ми розглядаємо національну ідентифікацію в динамічному аспекті - як процес усвідомлення людиною себе як представника певної національної спільноти, процес набуття національної ідентичності особистості протягом певного періоду її етнізації в специфічному етнічному середовищі.

Між зазначеними принципами існує тісний взаємозв'язок: детермінація поведінки, зв'язок свідомості й діяльності об'єктивно виявляються і реалізуються у процесі розвитку психічних явищ.

Національну ідентифікацію розглядаємо як процес ототожнення, уподібнення особою себе з національною спільнотою на основі засвоєння знань про різноманітні національні феномени, системи реально існуючих етно інтегруючих та етно диференціюючих ознак. Як головне джерело становлення національної самосвідомості ідентифікація з національною спільнотою виконує в структурі останньої стрижневу, системо утворюючу роль.

Ідентичність за своїм походженням є соціальною, тому що формується вона в результаті взаємодії особи з іншими людьми та засвоєння нею мови, виробленої у процесі соціальної взаємодії. Зміна ідентичності зумовлюється змінами в соціальному оточенні індивіда.

Ідентичність має певну структуру, основними компонентами якої є змістовний (когнітивний) та оціночний, які знаходяться в тісній взаємодії та взаємозв'язку.

Ідентичність має динамічну структуру, вона розвивається протягом усього життя людини. Цей розвиток здійснюється нерівномірно та нелінійно, проходить через подолання криз ідентичності, може відбуватися як у прогресивному, так і регресивному напрямку.

Таким чином, у даній роботі розглядаємо національну ідентичність у трьох аспектах: 1) як соціально-психологічний результат когнітивно-емоційних та ціннісних процесів ідентифікації людини з національною спільнотою; 2) як мотиваційно-когнітивне ядро національної самосвідомості особистості; 3) як компонент у структурі загальної соціальної ідентичності особистості, невід’ємну частину її Я-образу.

Для реалізації мети та виконання поставлених завдань, ми у своєму емпіричному дослідженні обрали наступні **методики**:

1. Важливим завданням нашого дослідження було вивчення *міри ідентифікації* юнаків та дівчат з різними спільнотами. Для визначення цього важливого параметру національної ідентичності учням було запропоновано відповісти на запитання стосовно того, наскільки сильно вони ідентифікують себе з різними соціальними спільнотами. Ідею було запозичено в монографії П.І. Гнатенко та В.М. Павленко, а перелік об’єктів ідентифікації - у роботі Т.З. Козлової.

Інструкція: Якою мірою Ви відчуваєте близькість з переліченими нижче групами людей, з тими, про кого Ви могли б сказати: “Це - Ми”?

Список референтних груп був таким: 1) люди Вашої національності; 2) товариші по навчанню; 3) громадяни СНД; 4) люди Вашого покоління, ровесники; 5) учні Вашого класу, Вашої школи; 6) люди, які живуть у Вашому місті, селі; 7) Ваша сім’я, близькі, друзі; 8) усі люди на планеті; 9) громадяни України.

Варіанти відповідей: “Відчуваю близькість сильно”, “Деякою мірою”, “Не знаю”, “Не відчуваю своєї близькості зовсім”. Кожній відповіді відповідав певний бал: варіант “Ідентифікую себе сильно” оцінювалась в 3 бали, варіант “Деякою мірою” - 2, “Не знаю” - 1, “Не відчуваю близькості зовсім” – 0. Таким чином, міра ототожнення з кожною спільнотою варіювалась в інтервалі від 0 до 3 балів - чим більш високе значення показника, тим більш сильною вважалася міра ідентифікації.

Найбільше нас цікавила міра ідентифікації молодих людей з такими спільнотами, як етнос (етнічна ідентичність) та нація (громадянська ідентичність).

2. Однією з найважливіших характеристик ідентичності є міра її *актуальності* в даний час для індивіда. Для визначення ступеня актуальності етнічної та громадянської ідентичностей у структурі самокатегоризації використовувалася модифікація тесту “20-и висловлювань” Куна - Макпартленда “Хто Я?”. Питання “Хто Я?” логічно пов’язане з тим, з якими категоріями ідентифікує себе індивід, тобто з соціальним статусом і тими рисами, які, на його думку, пов’язуються із цим.

Показником міри актуальності категорій, що нас цікавлять (етнічної та громадянської ідентичностей), є: 1) наявність цих категорій у самоописі респондента; 2) частота, з якою дані типи ідентичності вказуються у відповідях досліджуваних за умов вільної категоризації.

Цей тест був проведений в усіх вибірках, до того ж, щоб не створювати певних настанов у респондентів, ми поставили його на перше місце в анкетах.

Під час використання цього методу, зазвичай робиться припущення, що порядок називання категорій є відображенням моделі “Я-концепції”, відбиває структуру самоідентичностей і значущість для особи тієї чи іншої категорії можна визначити з огляду на те місце, яке вона посідає в низці самокатегоризацій. Згідно із цією логікою, категорія, яка названа першою, вважається найбільш значущою для респондента, а та, що посідає останнє місце – найменш значущою.

Дослідження, в якому здійснювалося зіставлення рангу, який приписувався певній категорії, з тим місцем, яке вона посідала в ряду самокатегоризацій, показало, що зазначені показники насправді не збігаються. Зокрема, стосовно категорії “етнічна ідентичність” експериментальні дані свідчать про те, що в ряду самоописів тих респондентів, які взагалі вказали у своїх відповідях цю категорію, вона з’являється доволі пізно, але під час

рангування за параметром значущості піддослідні приписували їй достатньо високий ранг.

3. Для визначення валентності національної ідентифікації, а також характеру взаємозв'язку між Я-образом і образами типових представників своєї та чужої (російської як найбільш розповсюдженої в Україні серед інших меншин) етнічних спільнот використовувався Діагностичний тест ставлення (ДТС) (Г.У. Солдатової), який дозволив нам виявити особливості емоційно-оцінного компоненту етнічного стереотипу.

У своєму дослідженні ми використовували скорочений варіант ДТС, який включає 12 пар якостей. Підбір шкал проводився автором методики за наступним принципом: з двох антонімів (наприклад, “щедрий – жадібний”) обиралася лише негативна якість – “жадібний”, а як протилежна властивість – “золота середина” – “економний”. Створюючи дану методику, Г.У. Солдатова керувалася описаним принципом з огляду на те, що диференціація сприйняття етнічних груп за шкалою “подобається - не подобається” призводить, як правило, до того, що одні й ті ж самі якості, що приписуються як своїй, так і іншій спільнотам, інтерпретуються по-різному. Логіка міркувань автора зводилася до того, що у випадку розташування етнічних груп на протилежних полюсах даної шкали, чеснота однієї групи (“ми – економні, бережливі”) може перетворитися у свідомості людини на ваду іншої (“вони – жадібні, скупі”). Те, що стосовно власного народу визначається як наполегливість, твердість характеру, стосовно представника чужої спільноти може мати назву “впертість”.

Для аналізу рівня етнічної ідентифікації та міжетнічної диференціації в цій методичній розробці слугує індикатор ступеня збігу Я-образу з образами різних етнічних груп.

За допомогою аналізу Я-образу та зіставлення його з типажамі різних етнічних груп можна отримати низку показників етнічної ідентифікації. Зокрема, нас цікавив такий показник, як *валентність* ідентичності – позитивне

або негативне забарвлення усвідомлення особою власної належності до етнічної спільноти.

Для аналізу етнічної ідентифікації та міжетнічної диференціації під час використання ДТС В.М. Павленко запропонувала використовувати показник ступеня збігу Я-образу особистості з образами різних етнічних груп. У числовому виразі індикатор етнічної ідентифікації розглядається як різниця між діагностичними коефіцієнтами Я-образу ($D_{Я}$), з одного боку, та автостереотипами ($D_{св}$) і гетеростереотипами ($D_{чуж}$), з іншого: чим більш близьким до нуля є значення даного показника, тим більш схожими є емоційно-ціннісні компоненти Я-образу та групових образів за своєю спрямованістю, тобто тим вищим є рівень етнічної ідентифікації (при порівнянні з автостереотипом) і нижчим є рівень етнічної диференціації (при порівнянні з гетеростереотипами). Чим більше відрізняється від нуля значення показника D , тим більш чужою відчуває респондент певну етнічну групу.

4. *Типи етнічної ідентичності* сучасних школярів та студентів, які є різними проявами тенденції трансформації національної самосвідомості молоді, ми намагалися виявити за допомогою методичної розробки Г.У. Солдатової “Типи етнічної ідентичності”.

В основі цього опитувальника лежить така ключова соціально-психологічна характеристика, як толерантність - інтолерантність, що є головною проблемою міжетнічних стосунків в умовах зростання міжетнічного напруження. Ступінь етнічної толерантності оцінювалася на основі таких критеріїв: рівня негативізму щодо власної та інших етнічних груп, рівня порогу емоційного реагування на іноетнічне оточення, міри виразності агресивних та ворожих реакцій щодо інших спільнот.

Типи ідентичності, що відрізняються якістю та ступенем виразності етнічної толерантності, були виділені автором методичної розробки на основі широкого діапазону шкали етноцентризму. На одному полюсі цієї шкали знаходиться “заперечення” ідентичності, яке характеризується негативізмом

та інтолерантністю щодо власної етнічної спільноти, протилежний її полюс характеризує апофеоз нетерпимості та найвищий ступінь негативізму, спрямованого проти інших етносів – так званий національний фанатизм.

Опитувальний бланк методики містить 30 суджень-індикаторів, які є кінцівкою фрази: “Я – така людина, яка ...”. Ці висловлювання віддзеркалюють ставлення людини до власної та чужої етнічних спільнот у різноманітних ситуаціях міжетнічної взаємодії.

За результатами використання цієї методичної розробки виокремлюються наступні типи етнічної ідентичності: *етнонігілізм* (індикатори: 3, 9, 15, 21, 27); *етнічна індиферентність* (5, 11, 17, 29, 30); *позитивна етнічна ідентичність*, тобто *норма* (1, 7, 13, 19, 25); *етноегоїзм* (6, 12, 16, 18, 24); *етноізоляціонізм* (2, 8, 20, 22, 26); *національний фанатизм* (4, 10, 14, 23, 28).

Інтерпретація результатів за різними шкалами має таку логіку: певний тип етнічної ідентичності вважається непритаманним людині, якщо кількість балів, отриманих низкою відповідних запитань, лежить в діапазоні 0-6. Кількість балів, що знаходиться в межах від 7 до 13, ми розцінюємо як середню вираженість даного типу ідентичності. Про значні відхилення від норми (тобто позитивної ідентичності) за конкретним типом свідчить кількість балів, що наближається до 14-20.

Більш докладно тенденції трансформації етнічної самосвідомості, які проявляються у формі зазначених типів ідентичності розглядаються в Розділі 1 (§ 1.2.2.).

5. Методична розробка Г.У. Солдатової “Етнічна афіліація” дозволила нам виявити індикатори, що відображають *високу й низьку потребу в етнічній належності* (“етноафіліативні” та “анти-етноафіліативні тенденції”).

Як емпіричні засади вивчення виразності мотиву етнічної афіліації автор при розробці методики використала 3 критерії, покладені Г. Тріандісом в основу алоцентричного типу особистості: 1) підкорення індивідуальних

цілей груповим; 2) виразна ідентифікація зі своєю етнічною групою; 3) сприйняття себе як частини групи, а групи як продовження самого себе. Алоцентризм – ідеоцентризм Г. Тріандіс та його колеги розглядали як вимірювання соціокультурної розмірності “колективізм - індивідуалізм” на особистісному рівні.

Відповідно до зазначених критеріїв як стимульний матеріал даної методичної розробки служать 9 пар ціннісних суджень, сформульованих за принципом протиставлення орієнтації на групу або на особистість. Під час обробки даних, отриманих за допомогою методичної розробки “Етнічна афіліація”, ми користувалися таким ключем:

Індикатори, що засвідчують *високу потребу в етнічній належності* (“етноафіліативні тенденції”): 1, 4, 6, 7, 9, 11, 12, 15, 18.

Індикатори, які відображають *низьку потребу в етнічній належності* (“анти-етноафіліативні тенденції”): 2, 3, 5, 8, 10, 13, 14, 16, 17.

6. Опитувальник для школярів та студентів, що включає 60 запитань, які дозволяють дослідити рівень знань молоддю різних національних феноменів і ставлення до них. При розробці опитувального аркуша ми використовували запитання, опубліковані в роботах етнографів та етносоціологів. Усі запитання зв’язані в тематичні блоки:

1) блок мови – запитання про рідну мову, міру володіння нею, про мову, якою учні користуються в сім’ї, у процесі навчання, під час спілкування з друзями, у суспільному житті, в іноетнічному середовищі; якій мові віддають перевагу під час перегляду телепередач, читання книг; запитання про знання іншої мови;

2) блок традиційної матеріальної культури – запитання про національний одяг, їжу та предмети побуту свого народу;

3) блок обрядового життя – запитання про весільні обряди та ті, що стосуються таких подій як народження дитини, поховання;

4) блок фольклору – запитання про оповідання, народні казки, пісні й танці народу;

5) блок професійної культури – запитання про знання національних письменників, читання національної літератури та преси, знання діячів музичної культури та їхніх творів;

6) блок етнопсихології – запитання про етнічні переваги, ступінь усвідомлення зв'язку зі своїм етносом та ін.

7) Запитання про причини вибору національності й виявлення даних, за якими відбувається усвідомлення зв'язку зі своїм етносом.

Оскільки наше дослідження базувалося на експериментально-генетичному методі, то останній опитувальник був поділений нами на окремі частини (відповідно до тематичних блоків) й використовувався спочатку як методична розробка для збору матеріалу в рамках констатуючого експерименту, а опісля відповідей респондентів – як план бесід на зазначені в ньому теми.

Характеристика вибірки. Дослідженням були охоплені молоді люди (школярі та студенти) трьох регіонів України (північно-східного, західного й південного) та трьох вікових груп (І група – 14-15 років, II група – 16-17 років, III група – 18-20 років).

2.2. Особливості Я-Образу сучасної молоді (результати дослідження та їх інтерпретація)

Актуальність та значущість національної ідентичності. Однією з найважливіших характеристик ідентичності як компоненту цілісного Я-образу є міра її актуальності в даний час для індивіда. Ми досліджували даний параметр, як зазначалося вище, за допомогою тесту Куна - Макпартленда. Нагадаємо, що показником ступеня актуальності різних категорій є частота, з якою вони з'являються у відповідях респондентів за умов вільної категоризації.

Вікову динаміку, що відбувається в структурі групових Я-образів юнаків та дівчат різних вікових груп, засвідчують дані табл. 2.1., яка відображає частоту, з якою зустрічаються у відповідях досліджуваних різні категорії (відсоток респондентів у кожній з 3-х вікових груп, які використовували дані номінації під час відповіді на запитання “Хто Я?”).

Таблиця 2.1.

Структура групового Я-Образу юнаків та дівчат (вікові групи)

(відносно загального числа опитаних, в %)

Категорії	14-15 років	16-17 років	18-20 років
1. Об’єктивні характеристики			
а) Категорії приватного життя (базові)			
1. Ідентифікація з людством (категорія “Людина”)	62,5	76,62	64,28
2. Статева ідентифікація	58,33	64,04	53,30
3. Учень (студент)	79,17	74,68	76,37
4. Сімейні ролі	70,83	69,48	62,91
5. Друг (подруга)	58,33	50,65	48,08
6. Схильності і форми активності (інтереси, захоплення)	41,67	51,22	25,55
7. Потенційне “Я” (уявлення про майбутні сімейні ролі, професію)	37,50	92,68	34,07
8. Ідентифікація з ровесниками (категорія “Вік”)	20,83	7,14	4,01
Б) Етнополітичні категорії			
9. Етнічна належність	25,00	40,91	40,77
10. Громадянська ідентичність	12,50	29,87	21,65
11. Регіональна ідентичність	--	5,19	5,22
12. Наднаціональна ідентичність (частина Всесвіту, планети)	--	10,39	5,23
13. Релігія	4,17	3,90	11,19
2. Суб’єктивні характеристики (самооцінки та самопрезентації)			
14. Особистісні риси	100,00	72,08	76,37

15. Уявлення про себе як про особистість	33,33	40,56	35,71
16. Кохання	25,00	24,68	28,30
17. Фізичне “Я” (самооцінка зовнішності, стану здоров’я)	12,50	35,71	23,90
18. Усвідомлення себе як Патріота	--	8,44	6,74

Як видно з таблиці, в ідентифікаційних матрицях студентської молоді домінують категорії приватного життя, що відбиває зосередженість молоді на повсякденному особистому житті. Нагадаємо, що дані, які аналізуються, були отримані в 2023-2024 роках, коли бурхливі події, пов’язані з відстоюванням незалежності України знаходяться у бурхливій фазі. Активність людей за таких умов, очевидно, співвідноситься переважно з найближчими приватними цілями, інтереси більшості населення країни природним чином актуалізуються в сфері повсякденних турбот.

Оскільки в завдання нашого дослідження не входить докладний аналіз відмінностей узагальнених Я-образів, створених нами в межах кожної вікової групи, зупинимось на найбільш яскравих розбіжностях, перш, ніж перейти до аналізу актуальності національної ідентифікації.

1. У I віковій групі за частотою вказування лідером є номінація “Особистісні якості”: 100 % досліджуваних під час відповіді на запитання “Хто Я?” звернулися до власних особистісних рис, серед яких найбільш розповсюдженими є такі: життєрадісність, відвертість, доброта, упевненість у собі, лінощі, впертість, комунікабельність, врівноваженість тощо.

Слід зазначити, що усвідомлення власних особистісних якостей є доволі актуальним для представників усіх вікових груп: так, школярі, що склали II вікову групу нашої вибірки, як актуальну для себе позначили її у 72,08 % випадків (4 місце за частотним параметром у груповому Я-образі), а студенти - представники III групи – у 76,37 % (1 місце у груповому Я-образі, поділене з категорією “Учень”). Проте, досліджуваними раннього юнацького віку вона оцінюється як набагато актуальніша, аніж вона виглядає в

самоописах старшокласників та студентів. Зіставлення даних вибірок за частотою вказування зазначеної категорії за допомогою коефіцієнту кореляції ϕ^* Фішера виявило достовірні розбіжності (ϕ^* значущий на рівні $p \leq 0,001$).

Подібну актуальність усвідомлення 14-15-річними школярами власних особистісних рис (яка пізніше дещо втрачає свою актуальність, поступаючись місцем іншим категоріям) можна пояснити тим, що саме в ранній юності спостерігається спалах інтересу до власної особистості, міркувань стосовно своїх якостей. Намагання пізнати себе, досягнути сутність власного “Я” стає найактуальнішим завданням, виходить на перший план саме в цьому віці.

2. Для старшокласників - представників II групи (16-17-річних учнів) на перший план виходить проблема самовизначення у найближчому майбутньому (професійне самовизначення, усвідомлення майбутніх сімейних ролей тощо), тобто найбільш актуальною виявилася категорія “Потенційне Я”. 92,68 % - такою є частота появи міркувань про себе в майбутньому у відповідях респондентів цієї вікової групи. У літературі часто згадується про різке посилення в юнацькому віці стурбованості майбутнім “Я” . Запитання “Хто Я?” викликає в цьому віці оцінку не стільки наявних рис, скільки власних перспектив та можливостей: “Ким я стану?”, “Що чекає на мене у майбутньому?”, “Як і навіщо мені жити?”.

Однак, порівняння показника актуальності вказаної категорії з відповідними показниками двох інших вікових груп свідчить про те, що в жодному іншому віці спрямованість у майбуття та намагання визначити своє місце в майбутньому не набуває такої актуальності, як у період, що передує закінченню навчання в школі. Цей факт засвідчує дуже високе значення коефіцієнту ϕ^* Фішера ($p \leq 0,001$), з огляду на який ми дійшли висновку про значущі відмінності за параметром актуальності категорії “Майбутнє”, які існують між групами.

На наш погляд, найбільша актуальність для старшокласників саме цієї категорії є легко передбачуваною, оскільки завершальний етап, що наближається (яким є закінчення середньої школи), завжди пов'язаний з плануванням свого майбутнього життя, змушує молоду особу замислитися над тим, якою саме людиною вона хоче стати, яке місце бажає посісти в соціумі тощо. Очевидно, що для 9-класників самовизначення в майбутньому *ще* не є таким актуальним та сприймається як відносно віддалене, а для 18-20-річних студентів воно *вже* не є настільки актуальним, оскільки більшість студентів уже визначилася в професійному плані та багато з них певною мірою визначилися й в особистому житті.

3. Ще одна значуща відмінність, що впадає у вічі, нам здається пов'язаною з зазначеною тенденцією: категорія, яка відбиває усвідомлення молодими людьми власних схильностей та форм активності (різноманітні інтереси та захоплення) виявляється доволі актуальною для 14-15-річних школярів (для 41,67 % учнів вона є актуальною), набуває ще більшої актуальності у старшокласників (51,22 % позначили її у своїх самозвітах) і практично втрачає актуальність у студентів (25,55 %).

Це легко пояснити. Оскільки інтереси та захоплення тісно пов'язані з професійним самовизначенням особистості, їх усвідомлення та подальша реалізація стають дедалі більш актуальними, чим ближче школяр наближається до тієї важливої життєвої межі – закінчення школи, коли неминучим стає прийняття рішення стосовно своєї майбутньої професії. Таким чином, актуальність даної категорії є цілком природною для даного віку. Адже юнаки та дівчата прагнуть самореалізуватися, самовизначитися, що проявляється в різних формах активності, через які школярі випробують себе, та різноманітних схильностях, в яких вони пізнають свої здібності.

Згодом, коли студент уже визначився щодо своєї професії, актуальність схильностей та різних форм активності втрачає свої позиції, поступаючись місцем іншим видам ідентичності. Нагадаємо, що у III віковій групі перше

місце поділяють 2 категорії: “Особистісні якості” та “Студент” (по 76,37 %). На другому місці – загальнолюдська ідентичність - 64,28 % респондентів назвали її у своїх відповідях.

4. Серед *етнополітичних категорій* основне місце у групових Я-образах, за нашими даними, посіла етнічна належність. Загалом за частотою згадування вона – на десятому місці в I групі, на дев'ятому – в II групі та на сьомому місці в загальному списку категорій в III віковій групі. А серед етнополітичних категорій вона безперечно посідає перше місце за параметром актуальності у групових Я-образах юнаків та дівчат всіх груп (I гр. – 25 %, II гр. – 40,91 % і III гр. – 40,77 %).

Слід підкреслити наявність значущих відмінностей за параметром актуальності для молодих людей етнічної ідентичності (на високому рівні значущості $p \leq 0,001$ за критерієм Фішера) між I групою, з одного боку, та II та III групами, з іншого. Виявляється, що така частина Я-концепції, як етнічна належність, є актуальною лише для чверті (25 %) 14-15-річних юнаків та дівчат, виходячи з чого її можна вважати недостатньо актуальною для них. Серед випускників шкіл та студентів значно більша частина респондентів (майже 41 % опитаних) усвідомлює свою етнічну ідентичність як актуальну для себе.

Тут доречно звернутися до аналізу ще одного показника, пов'язаного з актуальністю етнічної ідентичності, а саме – її *значущістю* для респондентів. Нагадаємо, що після того, як досліджувані відповіли на запитання “Хто Я?”, позначивши у бланку 20 актуальних для себе категорій, ми просили їх вибрати з цього списку 5 найбільш важливих для них категорій та прорангувати їх.

Аналіз цих даних свідчить про доволі високу значущість категорії “етнічна ідентичність”. Вона увійшла в п'ятірку найбільш важливих категорій, ієрархія яких виглядає наступним чином. У всіх вікових групах перші три місця за параметром значущості посіли відповідно:

загальнолюдська ідентичність (категорія “Людина”), статева ідентичність та категорія “ Учень (Студент)”. Далі, четверте місце респонденти I та III групи віддали сімейним ролям, які вони виконують, досліджувані II вікової групи – усвідомленню себе як особистості.

Стосовно ступеня значущості етнічної ідентичності можна сказати наступне. Не дивлячись на те, що в низці самоописів тих респондентів, які взагалі вказали у своїх відповідях цю категорію, вона з’являється доволі пізно, під час рангування за параметром значущості досліджувані приписали їй достатньо високий ранг – саме вона посіла п’яте місце. Більшість же тих школярів та студентів, для яких власна етнічна належність не є актуальною (тобто вони взагалі не використовували у своїх відповідях категорію етнічності), п’яте місце віддали: I та III групи – усвідомленню себе особистістю, II група – власним сімейним ролям. Таким чином, етнічну спільноту можна вважати доволі важливою соціальною категорією, ідентифікуватися з якою прагне юна особистість.

5. На другому місці серед етнополітичних категорій у групових Я-образах знаходиться “ громадянська належність ”. В I віковій групі вона є актуальною лише для 12,5 % досліджуваних, у II групі вона набуває більшої актуальності (29,87 %). Відмінності між цими двома групами є значущими (коефіцієнт кореляції ϕ^* Фішера є значущим на високому рівні – $p \leq 0,001$). В III групі актуальність для студентів власної громадянськості дещо зменшується (21,65 % респондентів цього віку в своїх само описах згадали про цю категорію), але це зменшення не є значущим.

Аналіз значущості категорії, що розглядається, свідчить про те, що громадянська ідентичність як аспект національної самосвідомості виявилася недостатньо значущою для респондентів усіх трьох груп – вона не увійшла до числа найбільш значущих ідентичностей сучасної молоді.

6. Подібну тенденцію ми спостерігаємо стосовно категорії “Патріот”, віднесеної нами до суб’єктивних характеристик. Якщо у відповідях 14-15-

річних школярів ми взагалі не зустріли жодного згадування про себе як про патріота власної країни, то 8,44 % старшокласників віком 16-17 років усвідомлюють себе патріотами України. Студентські самозвіти містять 6,74 % вказувань на цю категорію. Оскільки патріотизм як глибоке почуття любові до власної країни є одним з проявів емоційної складової громадянської ідентичності, аналогічні тенденції, що простежуються відносно цих двох категорій групового Я-образу не викликають здивування.

Аналіз динаміки актуальності окремих видів національної ідентичності - етнічної та громадянської - у представників різних вікових груп дозволив виявити тенденцію до збільшення їх актуальності в рамках юнацького віку, що узгоджується з даними, отриманими іншими вітчизняними дослідниками [55]. Ця тенденція, очевидно, віддзеркалює особливості процесу розвитку національної самосвідомості особистості, зокрема - процесу поступового формування національної ідентичності.

Юнацький вік є вирішальним періодом розвитку, зміцнення та закріплення національної самосвідомості. Однак протягом цього вікового періоду, який охоплює значний інтервал життя людини (приблизно з 14 до 21 років), відбуваються зміни в процесі становлення її національної ідентичності.

Очевидно, що в ранній юності усвідомлення особою власної належності до етнонаціональної спільноти здійснюється досить інтенсивно, але національну ідентичність, що стає результатом цього процесу, ще не можна вважати повністю сформованою. Приблизно до середини юнацького віку вона починає посідати більш усталене місце в структурі Я-образу молодшої людини, набуває більшої актуальності та значущості.

У студентські роки становлення національної самосвідомості особистості сягає найвищого рівня – інтелектуально-теоретичного. На основі інтеріоризації системи знань, пропущених через чуттєво-емоційні та діяльнісно-вольові структури особистості, відбувається поглиблення та зміцнення національної самосвідомості особистості. Результатом цих

процесів стає зростання когнітивної складності та диференційованості Я-образу особистості як представника національної спільноти, підвищення міри його виразності та суб'єктивної значущості, а також внутрішньої цілісності та послідовності.

Подальші зміни національної ідентичності як складової Я-образу можна вважати не стільки розвитком і формуванням, скільки трансформацією, яка залежить від соціально - політичних, економічних та інших умов життєдіяльності нації.

Під час порівняння двох рівнів – більш часткового (етнічного) та більш загального (національного) цікавим здається такий момент: значно більший відсоток опитуваних ідентифікує себе зі спільнотою більш часткового характеру (етнічною) порівняно з національною. Цей факт домінування етнічної належності над громадянською ідентичністю в Я-образі сучасної молоді за показниками актуальності та значущості, очевидно, відбиває загальну тенденцію, яка неодноразово підкреслювалася іншими дослідниками, які виявили, що люди будь-якого віку віддають перевагу самокатегоризації на більш частковому рівні порівняно із самокатегоризацією на більш узагальненому рівні.

За результатами використання тесу Куна - Макпартленда ми сформували з досліджуваних респондентів дві групи на основі показника актуальності національної (етнічної та громадянської) ідентичності та спробували виявити відмінності, що існують у національній самосвідомості респондентів, які визнають ідентифікацію з власною національною спільнотою як актуальну для себе, та досліджуваних, для яких національна ідентичність не є актуальною. Нижче ми більш докладно розглянемо зазначені відмінності.

Стосовно **міжрегіональних відмінностей** можна сказати наступне. Оскільки наше дослідження ставило за мету вивчення особливостей національної ідентифікації сучасної молоді, ми не будемо зупинятися на

докладному розгляді групових Я-образів, що були нами складені в межах регіональних груп – північно-східної, південної та західної. Зосередимо свою увагу на детальному аналізі актуальності етнополітичних категорій, які ми виокремили серед об’єктивних характеристик узагальненого Я-образу студентської молоді.

Табл. 2.2. відображає частоту, з якою зустрічаються у відповідях досліджуваних категорії, що нас цікавлять (відсоток респондентів у кожній вибірці, які використовували дані категорії під час відповіді на запитання “Хто Я?”).

Таблиця 2.2.

**Актуальність етнополітичних категорій
для студентів різних регіонів країни**

(Кількість респондентів (в %), які використовували в тесті

Куна - Макпартленда етнополітичні категорії)

Регіони	Ідентичність					
	Регіональна	Релігійна	Національна		Наднаціональна	
			Етнічна	Громадянська	Слов'янська	Європейська
<i>Північно-східний</i>	16,70	6,90	36,66	6,66	0,00	0,00
<i>Західний</i>	3,40	16,67	46,34	15,60	0,98	0,00
<i>Південний</i>	3,82	10,00	30,50	11,45	1,53	2,29

В ході аналізу даної таблиці з точки зору співвідношення актуальності різних видів ідентичності у вибірках різних регіонів України стає очевидним, що:

1. Для студентів усіх регіонів країни найбільш актуальною є етнічна ідентичність. При цьому в північно-східному та південному регіонах рівень виразності цього показника значуще не відрізняється. Суттєві відмінності (на

рівні статистичної значущості $p \leq 0,05$ за ϕ^* - критерієм Фішера) за показником рівня актуальності етнічної ідентичності спостерігаються між західними областями, з одного боку, та південним і північно-східним регіонами, - з іншого. Для студентів західної частини країни в період проведення дослідження ідентифікація з етнічною спільнотою виявилася набагато актуальнішою порівняно зі студентами з півдня та сходу України.

Пояснити це можна впливом історичних подій, що відбувалися протягом періоду становлення української нації. Тривала відірваність західного регіону від основної частини українських земель зробила національну ідею змістом життя місцевого населення: незалежність та культурне відродження стали пріоритетними цінностями, ідентифікація з українським етносом набула найбільшої актуальності.

Той факт, що питання етнічної ідентифікації в південній та північно-східній Україні є менш актуальним, пов'язаний, очевидно, з тим, що етнічне розмаїття населення, домінування російської мови у буденному спілкуванні та у діловій сфері створили тут таку атмосферу, в якій “проблеми національної ідентичності віднесено до другорядних”. Можливо, акцентування на рівні міжособистісних стосунків, а не на національній проблематиці, надання більшої ваги категоріям приватного життя, допомагає населенню південного та північно-східного регіонів зберегти міжетнічну злагоду.

2. Громадянська ідентифікація за параметром її актуальності для студентів західного та південного регіонів стоїть на другому місці. Як актуальну для себе її позначили відповідно 15,6 та 11,45 % студентів. Відмінності між студентами цих регіонів щодо категорії громадянської ідентифікації не є значущими. Однак, зазначені цифри значуще відрізняються ($p \leq 0,05$ за критерієм Фішера) від відповідного показника у студентів північно-східного регіону, де лише 6,66 % студентів позначили дану категорію у своїх відповідях на запитання “Хто Я?” як актуальну.

3. Водночас для північно-східної вибірки достатньо актуальною категорією виявилася регіональна, з якою ідентифікували себе 16,7 % студентів. Тоді як для молоді західних та південних областей регіональна ідентичність не є актуальною (3,4 та 3,82 % відповідно). Ці показники значуще відрізняються від показників студентів північно-східної частини України ($p \leq 0,01$ за критерієм Фішера).

Факт низької актуальності для студентів північно-східного регіону України громадянської ідентифікації та порівняно високої – регіональної також можна пояснити впливом на свідомість та самосвідомість молодих людей специфіки історичного минулого цієї частини країни та її територіальним розташуванням. Близькість до кордону з Росією, широке розповсюдження російської мови у спілкуванні і нині роблять свій вплив на самосвідомість мешканців сходу України.

4. Наднаціональну ідентичність, яка складається зі слов'янської та європейської, можна вважати незначущою для студентів всіх регіонів країни, що наочно видно з таблиці 2.2.

Загалом можна підсумувати, що етнічна ідентифікація виявилася найактуальнішою серед низки етнополітичних категорій для студентів усіх регіонів України. На другому місці в юнаків та дівчат західного та південного регіонів стоїть ідентифікація з громадянською спільнотою, тоді як це місце у студентів північно-східного регіону посідає регіональна ідентичність.

5. Релігійна ідентичність у структурі Я-образу особистості виступає як фактор, тісно пов'язаний з етнічністю. Не дивлячись на широкий, споконвічно існуючий інтерес до релігії українського народу, релігійна належність виявилася неактуальною статусною характеристикою.

Однак, значущість релігії для респондентів – представників західних регіонів України є безумовною. Це підтверджується суб'єктивними оцінками рівня релігійності мешканців цієї частини країни – приблизно 17 % західних

українців назвали себе віруючими. В інших регіонах України ступінь актуальності релігійних компонентів у Я-образах є досить невисоким. Найменшою мірою усвідомлення релігійної належності виражено в північно-східному регіоні (6,9 % відповідей), що за критерієм Фішера значуще відрізняється від відповідного показника в західному регіоні (на рівні статистичної значущості $p \leq 0,05$). В південному регіоні релігійна належність її молодих мешканців також не є настільки актуальним компонентом узагальненого Я-Образу студентської молоді, як в західному регіоні України (рівень значущих відмінностей між групами складає $p \leq 0,05$), хоча показник актуальності її в цьому регіоні виявився дещо більш високим (10 %), ніж у північно-східному.

2.3. Особливості національної ідентифікації сучасної молоді

Одним із завдань нашого дослідження було вивчення **міри ідентифікації** школярів та студентів з різними спільнотами, інструментом визначення якої служили відповіді молодих людей на запитання стосовно того, якою мірою вони ідентифікують себе з різними групами людей. Результати опитування наведені в табл. 2.3. Нагадаємо, що найвищий показник – 3 бали – відбиває максимальний ступінь ідентифікації особи зі спільнотою; показником найменшої міри ототожнення людини з групою є 0 балів.

Таблиця 2.3.

Міра ідентифікації школярів та студентів з різними спільнотами (в балах)

Спільноти	Міра ідентифікації		
	14-15 р.	16-17 р.	18-20 р.
<i>1. Близькі люди: сім'я, друзі</i>	2,83	2,90	2,93
<i>2. Товариші по навчанню</i>	2,43	2,59	2,57

Спільноти	Міра ідентифікації		
	14-15 р.	16-17 р.	18-20 р.
<i>3. Однолітки, ровесники</i>	2,35	2,67	2,52
<i>4. Етнічна ідентифікація</i>	2,29	2,34	2,36
<i>5. Учні класу, школи</i>	2,26	2,37	2,25
<i>6. Люди, що мешкають у місті</i>	2,08	1,92	2,03
<i>7. Громадяни України</i>	1,96	2,01	2,08
<i>8. Люди на планеті</i>	1,39	1,31	1,31
<i>9. Громадяни інших держав</i>	1,04	1,18	1,30

Аналіз наведеної таблиці показує, що найбільшою мірою школярі та студенти (представники усіх трьох груп) ідентифікують себе з близькими людьми (рідними, членами сім'ї, друзями): в усіх вікових групах ця категорія отримала найбільші показники (2,83 бали – в I гр., 2,9 бали - в II групі, 2,93 - в III групі).

Ступінь ідентифікації юнаків та дівчат з етнічною спільнотою також виявився достатньо вираженим. Так, у групі 14-15-річних школярів та у вибірці студентів вона посідає четверте місце після таких референтних груп, як близькі люди, товариші по навчанню, однолітки та ровесники. Відповіді старшокласників показали, що за мірою ототожнення етнічна ідентичність посідає 5 місце (її показник - 2,34 бали). Їй передують: ідентифікація з близькими людьми, однолітками та ровесниками, товаришами по навчанню, з учнями класу та школи.

Громадянська ідентифікація є більш слабкою. За показником міри її виразності вона посідає 7 місце в I віковій групі, 6 місце у II та III групах. Згідно з відповідями 14-15-річних школярів, декілька більшою мірою, ніж з громадянською спільнотою, вони ідентифікують себе з товаришами по навчанню, ровесниками, учнями класу та школи й людьми, що мешкають в одному з ними місті. Показник міри громадянської ідентифікації студентів доводить, що вона пропусає попереду себе крім вищезазначених типів

самоідентифікації також ідентифікацію з однокурсниками та іншими студентами навчального закладу. Громадянську ідентифікацію випускників школи можна визначити як середню за ступенем ототожнення, вона йде слідом за етнічною ідентичністю.

Порівняння двох складових національної ідентичності - етнічної та громадянської - за мірою ототожнення із зазначеними спільнотами свідчить про наявність більш високого рівня ідентифікації молодих людей з етнічною спільнотою порівняно з рівнем ототожнення з громадянством. Цей факт зайвий раз доводить існування в людської самосвідомості наступної тенденції: надання людьми переваги ідентифікації себе зі спільнотою більш часткового рівня (етносом) порівняно із самоідентифікацією на більш загальному рівні (громадянською ідентичністю).

Між показниками міри ідентифікації молодих людей з етнічною та громадянською спільнотами (як аспектами єдиної національної ідентичності) існує тісний кореляційний зв'язок ($p \leq 0,001$): респонденти, які виявляють високий рівень ідентифікації з етнічною групою, одночасно демонструють високий рівень громадянської ідентифікації. І навпаки, особам з низьким показником міри етнічної ідентифікації властивий низький рівень громадянської ідентичності.

Міру регіональної ідентичності, за результатами аналізу відповідей представників II та III вікових груп, не можна вважати високою – її показники складають відповідно 1,92 та 2,03 бали.

Ідентифікація з людьми на планеті й, тим більш, з громадянами інших держав є зовсім слабкою (див. Табл. 2.3.).

Узагальнюючи результати опитування молоді щодо міри їхньої ідентифікації з різними спільнотами, можна дійти таких висновків:

Найбільшою мірою школярі та студенти ідентифікують себе з представниками найближчого оточення, а саме: рідними людьми та друзями, однокласниками (однокурсниками) та учнями школи (навчального закладу), ровесниками. Подібне переважання в ідентифікаційних матрицях сучасної

молоді категорій приватного життя вкотре знаходить своє підтвердження. Нагадаємо, що наведений вище аналіз узагальнених Я-образів респондентів також свідчить про те, що за ступенем актуальності та значущості різноманітні категорії приватного життя переважають в структурі соціальної ідентичності сучасної молоді над етнонаціональними категоріями (етнічною та громадянською належністю).

Проте цей факт не принижує ролі процесу національної ідентифікації, яку він виконує у становленні Я-образу особистості, наповнюючи його структуру новим змістом, входячи одночасно з іншими інгредієнтами, з яких складається Я-образ.

Цікавими виявилися **міжрегіональні особливості міри ідентифікації** молодих людей з різними спільнотами. Зупинимось на їх розгляді більш докладно.

Дослідження рівня ідентифікації студентів з різними соціально-політичними спільнотами показало, що переважна більшість респондентів у вибірках усіх регіонів продемонструвала найвищий ступінь самоототожнення з етнічною спільнотою. У західноукраїнській вибірці показник міри етнічної ідентифікації найвищий (2,48 бали), у південноукраїнській групі студентів цей показник дещо нижчий, він дорівнює 2,35 бали, у північно-східній – 2,27. Слід додати, що студенти північно-східного регіону такою ж саме мірою, як і з етнічною спільнотою, ідентифікують себе з людьми, що мешкають в одному з ними місті (показник ступеня регіональної ідентичності також дорівнює 2,27 бали).

Друге місце за ступенем самоідентифікації у вибірці студентів південного регіону посіла громадянська спільнота. Третю позицію в рейтингу спільнот, з якими себе ідентифікують студенти цієї частини країни, посіла регіональна ідентичність.

У студентів західного регіону України на другому місці знаходиться регіональна належність – 2,13 бали. Громадянська ж ідентифікація в цій вибірці лише на третьому місці: 2,02 бали.

Оскільки в експериментальній групі північно-східного регіону перше місце поділяють етнічна та регіональна ідентичності за ступенем ідентифікації з кожною з них, то громадянська ідентифікація посіла в цій вибірці друге місце - 2,24 бали.

Останнє місце в усіх регіональних вибірках посіла загальнолюдська (або наднаціональна) ідентифікація (ідентифікація з усіма людьми на планеті). Всі ці показники наведені в табл. 2.4.

Таблиця 2.4.

**Міра ідентифікації студентів різних регіонів України
з етнополітичними спільнотами.**

Види Ідентифікації	Регіони		
	Північно- східний	Західний	Південний
<i>Регіональна</i>	2,27	2,13	1,76
<i>Етнічна</i>	2,27	2,48	2,35
<i>Громадянська</i>	2,24	2,02	2,04
<i>Загальнолюдська</i>	1,37	1,19	1,37

Підсумовуючи, можна зазначити, що студенти різних регіонів України (західного, північно-східного та південного) одностайно продемонстрували найбільш сильну ідентифікацію з етнічною спільнотою. Західна та східна вибірки відзначилися високим ступенем ідентифікації з регіоном проживання. Для північно-східних студентів вона навіть є такою ж сильною, як і етнічна. Таким чином, студенти західної та східної частин країни більшою мірою відчують власну ідентифікацію з людьми, що мешкають з

ними поруч (регіональна ідентичність), ніж з усім українським народом (громадянська ідентичність).

У південній же вибірці громадянська ідентичність випереджає за показником міри ідентифікації регіональну ідентичність (яка посідає 3 місце). Загальнолюдська ідентичність є доволі слабкою в усіх групах студентів.

Намагаючись з'ясувати **причини**, на підставі яких респонденти визначають власну **етнічну ідентичність**, ми до запитання “Представником якої національності Ви себе вважаєте?” просили дати уточнення: “Чому?”.

Як бачимо із табл. 2.5., головною причиною, за якою сучасна молодь визначає свою національну належність, є той факт, що людина народилася та живе серед людей свого етносу. Ця причина ідентифікації є лідером у відповідях респондентів усіх вікових груп: в I групі її назвали в якості основної 54,2 % опитаних, в II групі – 65,8 %, в III групі – 56,8 %.

Таблиця 2.5.

Причини етнічної ідентифікації

Причина	Кількість відповідей, %		
	14-15 р.	16-17 р.	18-20 р.
<i>Народився й живу серед людей своєї національності</i>	54,2	65,8	56,8
<i>Відповідно до національності батьків</i>	37,5	38,7	47,1
<i>Всі близькі люди – представники цієї національності</i>	33,3	13,0	15,1
<i>Через рідну мову</i>	12,5	17,9	20,9
<i>Так записано у свідоцтві про народження</i>	8,3	13,0	15,2
<i>Інша відповідь</i>	12,5	6,7	2,9

На другому місці в усіх групах - національність батьків (відповідно 37,5 %, 38,7 % та 47,1 %).

Далі, 14-15-річні школярі пов'язують власну ідентифікацію з тим, що усі близькі їм люди є представниками цієї національності (3 місце -33,3 %). В уявленнях же старшокласників та студентів 3 місце посіла така важлива ознака, за якою молоді люди відчують свою єдність з іншими представниками свого народу, як рідна мова (відповідно 17,9 та 20,9 %).

Далі відповіді в різних групах відрізняються більшою мірою. Так, досліджувані I та II груп на четверту позицію поставили одразу по дві причини власної ідентифікації з етносом. В I віковій групі ними виявилися “ рідна мова ” та “ інша відповідь”, серед яких найбільш розповсюдженими були наступні: *“відчую у своєму характері особливості української національності”*; *“люблю все, що пов'язане з моєю землею”* та *“мені подобається мій народ”*. Респонденти II групи четверте місце присвятили таким причинам: *“Тому, що усі близькі люди – представники цієї національності”* та *“Так записано у свідоцтві про народження”*. Для студентів також на 4 місці за значущістю знаходиться така офіційна причина етнічної ідентифікації, як запис у свідоцтві про народження.

П'яту сходинку в цій драбині посів “запис у свідоцтві про народження” у звітах 14-15-річних учнів школи, “наявність близьких людей – представників цієї національності” – у відповідях студентів та “інша відповідь” – у протоколах опитування старшокласників, варіантами якої були: *“Відчую єдність з українським народом”*; *“Маю українські риси характеру”*; *“Люблю Україну”*; *“Люблю цю землю, мову, звичаї та інше”*; *“Відчую свою відповідальність за долю нації”*.

Свій варіант відповіді за популярністю посів останнє – шосте – місце у відповідях студентів: *“Спосіб життя свого народу мені ближчий по духу”*, *“Відчую духовний зв'язок з Україною”*, *“Бо моя Батьківщина - Україна”*, *“Тому, що українці – найбільш релігійна нація”*, *“Відчую схожість з представниками свого народу”*, *“це у мене в серці”*.

До цього можна додати, що аналіз власних відповідей, наданих респондентами різних вікових груп, свідчить про те, що з віком усвідомлення

причин власної національної ідентифікації відзначається більшою кількістю усвідомлюваних ознак, більш високим рівнем їх суб'єктивної складності та глибини. Почуття ідентичності все більшою мірою забарвлюється патріотичними почуттями, такими, як відчуття духовного зв'язку з країною та її народом, а також відчуття відповідальності за долю нації тощо. Ці моменти значною мірою наповнюють та змістовно збагачують Я-образ особистості.

У зв'язку із зазначеним нам здається доречним звернутися до розгляду емоційно-ціннісного компоненту, який розкриває дуже важливу сторону національної ідентифікації школярів та студентів.

Одним з важливих завдань у дослідженні емоційного аспекту національної самосвідомості є вивчення **національних почуттів** юнаків та дівчат. Серед усього розмаїття почуттів, які забарвлюють усвідомлення людиною власної належності до національної спільноти, найбільш інформаційним є, на наш погляд, почуття гордості за свою країну. Наявність або відсутність цього почуття в афективному компоненті національної ідентифікації особистості ми виявляли за допомогою запитання “Чи можете Ви сказати, що відчуваєте гордість за свою країну?”. Варіанти відповідей пропонувалися такі: а) так, постійно; б) так, в окремих випадках; в) практично ніколи; г) важко відповісти. Студентам необхідно було вибрати один варіант, та відповісти на додаткове запитання “Чому?”.

Оскільки під час аналізу національних почуттів школярів та студентів не було виявлено значущих вікових розбіжностей, ми вирішили зосередити увагу на розгляді **регіональних відмінностей** прояву афективної сфери національної самосвідомості молоді.

Як видно з табл. 2.6., найбільша кількість опитуваних із всієї вибірки, які постійно відчувають гордість за свою країну - це школярі та студенти західного регіону (35,7 %). На другому місці – юнаки та дівчата, що проживають у північно-східній частині України (14,3 %). Надзвичайно

низьким є відсоток респондентів, що представляють південний регіон України, які відповіли, що постійно переживають почуття національної гордості – лише 6,9 %. Всі ці показники мають значущі відмінності між собою (рівень статистичної значущості $p \leq 0,01$).

Таблиця 2.6.

**Кількість респондентів (у %), які відчують
почуття національної гордості**

Регіони	Відчують гордість постійно	Відчують гордість за країну в окремих випадках	Практично не відчують національної гордості	Не змогли надати відповідь
<i>Північно-Східний</i>	14,3	46,4	21,4	17,9
<i>Західний</i>	35,7	44,2	15,7	4,4
<i>Південний</i>	6,9	13,8	20,7	58,6

46,4 % молодих людей з північно-східного регіону та 44,2 % - із західного вказали, що відчують гордість за національну спільноту в окремих випадках. І лише 13,8 % південноукраїнських респондентів також погодилися з цим пунктом у низці запропонованих відповідей. Таким чином, кількість юнаків та дівчат із західних та північно-східних областей України, які в певних випадках переживають національну гордість, є достатньо великою, і ці показники значуще відрізняються від кількості досліджуваних із південного регіону, які переживають й усвідомлюють те ж саме почуття ($p \leq 0,01$).

Приблизно однакова кількість опитаних у різних регіональних вибірках практично ніколи не відчують гордості за свою країну. Серед західної молоді таких виявилось 15,7 %, серед північно-східної – 21,4 % та серед південної – 20,7 %.

Істотні розбіжності між регіонами виявилися за кількістю молодих людей, які не змогли дати відповіді на це запитання взагалі (рівень

значущості цих розбіжностей досить високий – $p \leq 0,01$). Найбільше число школярів та студентів, яким було важко відповісти на запитання про почуття національної гордості, спостерігається серед респондентів південного регіону країни – 58,6 %. Значно меншим виявився відсоток таких опитаних у північно-східній вибірці (17,9 %). Надзвичайно мало учнів, що не знайшли для себе відповіді на це запитання, - на заході країни (4,39 %).

Щодо змісту аргументації відповідей опитаних школярів та студентів можна віднести до наступних 3-х груп:

а) респонденти, які постійно відчують гордість за свою країну, пов'язують це почуття перш за все з *“героїчною історією свого народу”, “дуже багатою культурою”, “спортивними та науковими національними досягненнями”, “героїзмом захисників України у боротьбі за свою землю”;*

б) учні, які лише в окремих випадках переживають національну гордість, на запитання *“Чому?”* як причини, що викликають гордість, зазначили такі: *“спортивні та наукові досягнення й певні періоди в історичному минулому (наприклад, козацтво)”*; *“моя країна воює за свою незалежність”*; *“підтримує мир серед народів”*; *“бо я тут народився і переймаюся долею своєї країни”*; *“коли наші політики діють розумно та на користь країни”*. До тих явищ та подій, які не сприяють появі в людини почуття гордості за свою країну, школярі та студенти цієї групи віднесли такі: *“сучасне життя народу не найкраще”*; *“дії керівників країни не завжди викликають гордість”*;

в) молодь, яка визнала, що практично ніколи не відчуває гордості за свою країну, на запитання *“Чому?”* дала наступні пояснення: *“через певне ставлення до України на світовій арені”*; *“рівень матеріального життя дуже низький”*; *“через економічну та політичну кризу”*; *“відставання в усіх галузях економіки, виробництва та сільського господарства”*; *“не можна відчувати гордості за країну, яку знають тільки із за війни”*; *“соромно за нашу владу та безініціативність народу”*. А дехто зі студентів просто запитав: *“а чим гордиться?”*.

Таким чином, можна підсумувати, що почуття гордості за свою країну в сучасної молоді викликає перш за все усвідомлення таких національних цінностей, як героїчна історія народу, його багата культура та сучасні досягнення – наукові та спортивні. Почуття сорому ж викликається переважно конкретними діями певних політиків, які не можуть перебороти економічну й політичну кризу, та безініціативністю народу, рівень матеріального життя якого студенти оцінюють як дуже низький.

Типи національної ідентичності сучасних школярів та студентів, які є різними проявами тенденції трансформації національної самосвідомості молоді і характеризуються різною якістю та ступенем виразності національної толерантності, ми з'ясовували за допомогою методичної розробки “Типи етнічної ідентичності” (Г.У. Солдатова).

Ступінь національної толерантності, яка лежить в основі цього опитувальника, оцінювалася на основі таких критеріїв: рівня негативізму щодо власної та інших національних груп, рівня порога емоційного реагування на іноетнічне оточення, ступеня виразності агресивних та ворожих реакцій щодо інших спільнот.

Узагальнені результати використання цієї методичної розробки в усіх вікових групах представлені в табл. 2.7. та на рис. 2.1.

Таблиця 2.7.

Типи етнічної ідентичності
(середньогруповий бал по всій вибірці)

Типи ідентичності	Вікові групи		
	I група 14-15 років, в балах	II група 16-17 років, в балах	III група 18-20 років, в балах
<i>Національний нігілізм</i>	4,8	3,8	5,0
<i>Індиферентність</i>	9,1	9,5	10,3
<i>Норма (позитивна)</i>	15,4	16,6	15,7

Типи ідентичності	Вікові групи		
	I група 14-15 років, в балах	II група 16-17 років, в балах	III група 18-20 років, в балах
<i>ідентичність)</i>			
<i>Національний егоїзм</i>	4,7	4,2	4,4
<i>Національний ізоляціонізм</i>	5,4	5,8	4,6
<i>Національний фанатизм</i>	8,5	8,2	7,8

Порівняння наведених у табл. 2.7. загальногрупових середніх балів, які виражають різні тенденції трансформації національної самосвідомості трьох вікових груп, дозволяє зробити висновок про те, що загалом вони є аналогічними, значущих відмінностей між ними не спостерігається. З огляду на цей факт, нам здається доцільним об'єднати три вікові групи в одну й далі аналізувати типи етнічної ідентичності, що сформувалися в молодих людей юнацького віку (14-20 років) загалом.

Таким чином, дані, отримані в результаті використання цієї методики, узагальнювалися нами через визначення середньогрупового балу в об'єднаній вибірці за кожною шкалою окремо. Крім того, у межах новоствореної групи ми визначали частку респондентів (у %), яким властиві відхилення від позитивної етнічної ідентичності за кожним типом (увага зверталася на трансформації ідентичності середнього або високого ступеня). Бали, отримані респондентами, ми інтерпретували наступним чином:

- респондентів, що отримали 0-6 балів за певною шкалою, ми відносили до таких, яким даний тип ідентичності практично не властивий;
- кількість балів за шкалою, яка знаходиться в межах 7-13 балів, свідчить про трансформацію середнього ступеня виразності;
- 14-20 балів говорить про наявність даного типу відхилення від норми високого ступеня виразності.

У результаті первинної обробки отриманих даних ми побудували діаграму (рис. 2.1.), на якій наочно представлений груповий профіль розподілу типів етнічної ідентичності школярів та студентів.

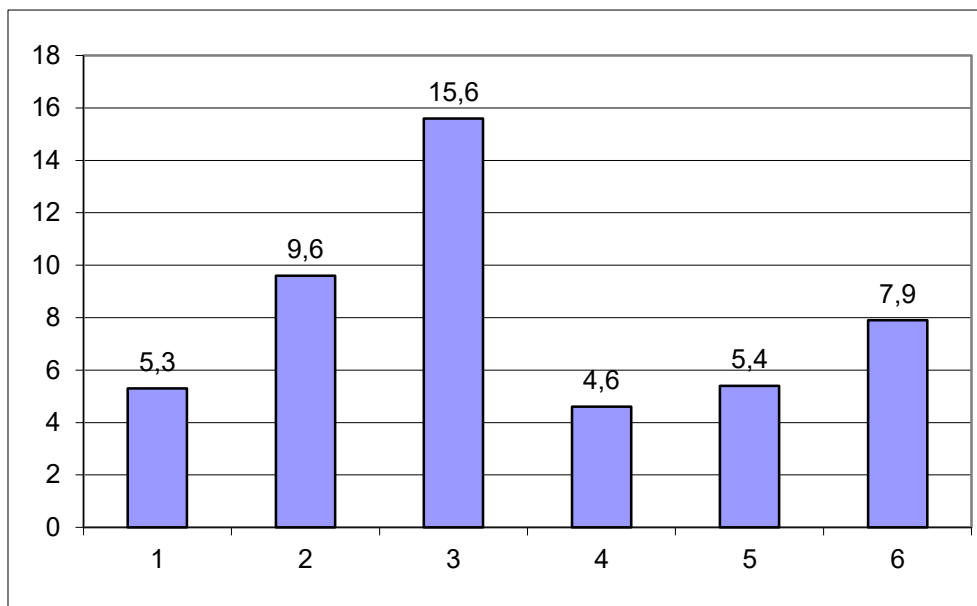

Рис. 2.1. Типи етнічної ідентичності респондентів об'єднаної вибірки.

1 – етнотігілізм, 2 - етнічна індиферентність, 3 – норма (позитивна етнічна ідентичність), 4 – етнічний егоїзм, 5 – етнічний ізоляціонізм, 6 – національний фанатизм.

Ми можемо стверджувати, що загалом молодих людей, яких ми досліджували, характеризує нормально сформована (позитивна) етнічна ідентичність. За даними інших дослідників, саме цей тип ідентичності з національною спільнотою притаманний переважній більшості людей. Такий тип ідентифікації характеризує баланс толерантності до власної та інших етнічних груп та поєднання позитивних авто- та гетеростереотипів.

Інші види етнічної ідентичності є результатом трансформації національної самосвідомості за типом гіпо- або гіперідентичності. Одразу слід зазначити, що для молодих людей загалом практично невластивими виявилися такі види етнічної ідентичності, як нігілізм, егоїзм та ізоляціонізм. Етнічна індиферентність (як різновид гіпоідентичності) та національний фанатизм (як відхилення від норми за типом гіперідентичності) притаманні

молодим людям помірно. Звернемося до детального аналізу особливостей етнічної ідентичності, які характеризують національну самосвідомість сучасної молоді.

Нагадаємо, що конкретними видами трансформації самосвідомості за типом гіпоідентичності є етнічний нігілізм та індиферентність. Людину, якій властиві нігілістичні тенденції в етнонаціональній сфері, характеризує відчуження від культурних цінностей власного народу, небажання орієнтуватися на них і культивувати їх. Емоційний компонент такого типу ідентичності характеризується відчуттям власної неповноцінності як представника нації та почуттям сорому за представників своєї національної спільноти. На поведінковому рівні негативне ставлення до свого народу може призводити до певних труднощів у процесі спілкування.

Щодо проявів етнічної індиферентності можна сказати наступне: людину, індиферентну до національних феноменів, характеризує байдуже ставлення до етнонаціональних явищ взагалі та неактуальність власної національної належності, зокрема.

Доля респондентів, яким властива трансформація національної самосвідомості по *гіпоідентичному* типу складає 70,5 %. Із них, у 1,5% молодих людей сформулася етнічна ідентичність по типу нігілізму середнього ступеня (8 балів), 77,6 % респондентів характеризує лише одна індиферентність (середній бал 11,2), у 19,4 % респондентів наявна подвійна трансформація (нігілізм та індиферентність одночасно).

Таким чином, серед відхилень від нормальної ідентифікації з національною спільнотою найбільш розповсюдженою виявилася індиферентність - 71,2 % респондентів від загальної кількості об'єднаної вибірки є схильними до неї. Серед них левову долю (77,2 %) досліджуваних можна назвати помірно байдужими до етнічних феноменів та власної національної належності (10 балів). 22,8 % юнаків та дівчат характеризує високий рівень індиферентності (середній бал 15,4).

Як видно з рис. 2.1., в колективному профілі розподілу типів трансформації етнічної ідентичності шкала індиферентності до національних явищ посідає друге місце після норми (її середньогруповий показник дорівнює 9,1 балів), і перше місце - серед усіх різновидів відхилень.

Серед респондентів, яким властива етнічна індиферентність, невелика кількість школярів та студентів проявили також ще й тенденцію до етнічного нігілізму. Відсоткова доля таких респондентів склала 17,1 % від загального обсягу об'єднаної вибірки (середній бал 10,2). Серед них 94,7 % молодих людей притаманні нігілістичні тенденції щодо етнонаціональних феноменів середнього ступеня (9,7 балів – середньогруповий показник), у 5,3 % досліджуваних виявився високий ступінь схильності до нігілізму в етнонаціональній сфері (максимальний бал - 20).

Таким чином, гіпоідентичність респондентів за типом етнічної індиферентності посідає перше місце за параметром розповсюдженості серед усіх типів етнічної ідентичності, які є певними типами трансформації відносно норми. Етронігілізм знаходиться лише на п'ятому місці в загальногруповому профілі розподілу типів ідентифікації (див. Рис.2.1.), що свідчить про те, що він загалом є майже невластивим сучасній молоді.

Звернемося до аналізу трансформацій національної самосвідомості людини за типом *гіперідентичності*, які є результатом гіпертрофованого прагнення особистості до позитивної ідентифікації з власною національною спільнотою. На емоційному рівні її проявами є переконаність особи у “вищості” власного народу над іншими. Подібна гордовитість у міжнаціональній взаємодії може проявлятися різними формами національної інтолерантності, викликати негативні почуття в процесі спілкування з представниками інших національних спільнот. Людина, у якої сформована національна гіперідентичність, схильна виправдовувати застосування будь-яких засобів для захисту інтересів власної національної спільноти. Діапазон проявів

гіперідентичності коливається від етноегоїзму (лояльний ступінь прояву), через етнічний ізоляціонізм (як варіант більш глибокої трансформації) до національного фанатизму, який є крайньою формою відхилення від норми.

Трансформація за типом гіперідентичності виявилася у 63,1 % респондентів об'єднаної групи. Причому переважній їх кількості притаманні зазначені відхилення від норми середнього ступеня, і лише 1,4 % опитаних властива достатньо високого рівня виразності тенденція до етноегоїзму (14 балів), 2,9 % респондентів тяжіє до яскраво вираженого етнічного ізоляціонізму (16 балів) і 8,6 % молодих людей - до національного фанатизму високого ступеня виразності (15 балів).

Висновки до Розділу 2

У сучасної молоді сформована нормальна (позитивна) національна ідентичність, яку характеризує баланс толерантності до власної та інших національних спільнот та поєднання позитивних авто- та гетеростереотипів. Серед трансформацій національної самосвідомості найбільш розповсюдженою виявилася помірна схильність молоді до національної індиферентності (як різновиду гіпоідентичності). Помірно вираженим також є національний фанатизм як вид національної гіперідентичності, який посідає друге місце. Такі види національної ідентичності, як нігілізм (форма гіпоідентичності) та егоїзм й ізоляціонізм (трансформації за типом гіперідентичності) виявилися практично невластивими для молодих людей.

Оцінка молодими людьми Я-образу, образів типових представників власної національної спільноти (автостереотип) та типових представників іншої нації (гетеростереотип) загалом мають позитивну валентність.

Аналіз виразності потреби в національній належності (національної афіліації) загалом по вибірці свідчить про те, що в самосвідомості сучасної молоді афіліативні тенденції переважають анти-афіліативні. Потребу школярів та студентів належати до національної спільноти можна визначити як потребу середнього ступеня вираженості. Прагнення відчувати себе

членом спільноти, рівень внутрішньогрупового фаворитизму та ступінь задоволення від членства в групі виражені в сучасній молоді помірно.

Проте в результаті аналізу особливостей національної ідентифікації та афіліативних тенденцій щодо національної спільноти досліджуваних з різними типами валентності національних автостереотипів виявлено значущі розбіжності.

Так, національну самосвідомість молодих людей, автостереотип яких є негативним, характеризує: 1) негативна самооцінка; 2) схильність до нігілістичних тенденцій в етнонаціональній сфері (небажання орієнтуватися на цінності своєї національної спільноти, відчуження від них); 3) індиферентність до етнонаціональних явищ загалом; 4) байдужість до власної національної належності, низький ступінь ідентифікації зі своїм народом та низька потреба відчувати себе часткою національної спільноти.

Юнаків та дівчат, яким притаманне позитивне ставлення до представників власного народу, навпаки, відрізняє: 1) позитивний Я-образ; 2) високий ступінь ідентифікації з національною спільнотою; 3) прагнення орієнтуватися на етнокультурні цінності своєї спільноти, небайдужість до широкого кола етнонаціональних феноменів; 4) високий рівень потреби у власній належності до національної спільноти.

Чим більш особа ідентифікує себе з національною спільнотою, тим більш позитивно вона оцінює типових її представників. Таким чином, у процесі набуття особою національної ідентичності як складової Я-образу проявляється феномен фаворитизму щодо групи членства, тобто прихильність до неї, прагнення до позитивної її оцінки, що забезпечує позитивний внесок у Я-образ особистості. Виходячи з цього, можна стверджувати, що національна ідентичність задовольняє базові потреби особистості, такі як потреба в самозбереженні, самоствердженні, самовираженні, у захисті з боку оточуючих та докорінна потреба особистості належати до соціуму, відчувати себе часткою суспільства, певної референтної групи. Тому національна ідентичність, безсумнівно, є однією з

найважливіших складових інтегруючого компоненту Я-образу особистості (тобто системи соціальних ідентичностей).

Серед чинників, що сприяють формуванню та підтриманню національної ідентифікації школярів та студентів, як найбільш значущі студентами проголошуються такі елементи національної культури, як рідна земля, мова народу, його історичне минуле, національні обряди, звичаї та традиції, уявлення про спільність походження членів спільноти та риси національного характеру, а також релігія народу. Найменш значущими в структурі самосвідомості респондентів, тобто такими, що незначною мірою впливають на зберігання та зміцнення національної ідентифікації молоді виявилися елементи матеріальної культури (особливості побудови національного житла, приготування їжі та пошиття одягу), а також специфічні ознаки зовнішності представників національної спільноти.

Однак, існують доволі яскраві регіональні розбіжності впливу різних національно-культурних факторів, які сприяють процесу становлення та збереження позитивної національної ідентичності молодих людей.

Важливим джерелом формування національної ідентичності сучасного студентства є духовна культура українського народу: молоді люди значною мірою орієнтуються на дотримання традиційних форм поведінки під час святкування важливих життєвих подій, звертаються у своєму житті до творчості свого народу, використовують українську мову під час спілкування тощо. Однак, у процесі формування національної самосвідомості студентів західної частини країни зазначені пласти традиційної культури українського народу відіграють значно більш вагому роль, ніж у становленні національної самосвідомості східно- та південноукраїнських студентів та роблять значно більший вплив на процес становлення національної ідентичності західноукраїнської молоді порівняно зі східно- та південноукраїнською студентською молоддю.

Щодо вікової динаміки формування національної ідентичності як важливої складової Я-образу особистості проведене дослідження дозволило

дійти таких висновків. У рамках юнацького віку простежується тенденція до збільшення актуальності та значущості національної належності учнів, що відбиває особливості процесу розвитку національної самосвідомості особистості, зокрема - процесу поступового формування національної ідентичності, ускладнення та збагачення Я-образу особистості відповідним змістом.

Так, у ранній юності усвідомлення людиною власної належності до національної спільноти здійснюється досить інтенсивно, але національну ідентичність, що стає результатом цього процесу, ще не можна вважати повністю сформованою, оскільки вона не достатньою мірою представлена в Я-образі школярів – належність до певної національної спільноти ще недостатньо усвідомлюється в ранньому юнацькому віці, ще не набула достатньої актуальності та значущості в самосвідомості юнаків та дівчат.

Приблизно в середині юнацького віку етнічна та громадянська належності як складові національної ідентичності починають посідати більш суттєве, усталене місце в структурі Я-образу особи, набувають більшої актуальності та значущості для молодшої людини.

У студентські роки становлення національної самосвідомості особистості сягає найвищого рівня – інтелектуально-теоретичного. Уявлення про себе як про представника національної спільноти поглиблюється та зміцнюється, зростає когнітивна складність та диференційованість Я-образу особистості, зміст якого збагачується усвідомленням особою ознак, які поєднують її з власною національною спільнотою, а також збільшенням кількості усвідомлюваних особою підстав національної ідентифікації. Я-образ особистості збагачується усвідомленням національно-культурних цінностей, особливостей та рис, які характеризують людину як суб'єкта національної спільноти, усвідомленням національних почуттів (патріотичними почуттями, відчуттям духовної єдності з країною та її народом, усвідомленням власної відповідальності за долю нації тощо), усвідомленням свого ставлення до різних етнонаціональних феноменів тощо.

Ці моменти, безумовно, значною мірою наповнюють та змістовно збагачують Я-образ особистості, що формується. Таким чином, можна зробити висновок, що становлення і розвиток Я-образу особистості великою мірою зумовлюється процесом її національної ідентифікації.

РОЗДІЛ 3. ПСИХОЛОГО - ПЕДАГОГІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАВЧАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ ЯК УМОВА ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ТА Я-ОБРАЗУ ОСОБИСТОСТІ (формуючий експеримент)

Поєднання принципів дослідження, зазначених у Розділі 2, забезпечує методологічне обґрунтування експериментально-генетичного методу, використання якого передбачає проходження трьох етапів: діалектично-логічного аналізу; власне формуючого експерименту; завершальної контрольної діагностики .

Перший етап вимагає виділення моделі явища, що вивчається. На другому етапі (власне формуючого експерименту) відбувається експериментальне навчання, цілеспрямоване формування певних психічних якостей. Третій етап передбачає фіксацію (діагностику) психологічних новоутворень особистості, що розвивається.

Сутність формуючого експерименту у зв'язку із цим полягає у вивченні психологічних особливостей молодшої людини в природних умовах навчально-виховного процесу шляхом активного формування психічних якостей, котрі цікавлять дослідника. У рамках нашого дослідження важливим є не стільки актуальний рівень розвитку національної самосвідомості особистості, скільки “зона найближчого її розвитку”, особливості та потенційні можливості цілеспрямованого її формування.

Формуючий експеримент одночасно виконує дві функції. З одного боку, він спрямований на вивчення психологічних особливостей та механізмів, з іншого – на реалізацію виховних та освітніх цілей, надання допомоги учням у навчально-виховному процесі. У нашому дослідженні формуючий експеримент має на меті створення умов, сприятливих ефективному формуванню позитивної національної ідентичності особистості, що, зрештою, призводить до збагачення змісту та поповнення структури Я-образу особистості.

Цей метод, дозволяючи простежувати психічні зміни особистості, вдало поєднує в собі психологічне вивчення школярів з пошуком та розробкою оптимальних шляхів навчально-виховної роботи через активне включення молоді особистості в спеціально організовану діяльність і цілеспрямованим впливом на неї [204].

3.1. Психолого-педагогічні чинники формування національної ідентичності школярів

Ми вже зазначали вище, що саме національна ідентичність є характерним показником рівня розвитку національної самосвідомості особистості, головним структурним компонентом, ядром національної самосвідомості особистості. Усвідомлення індивідом себе як невід'ємної частини нації, що виникає в результаті його ідентифікації з нацією – важливий компонент структури соціальної ідентичності як інтегруючої складової Я-образу.

Становлення національної самосвідомості людини підпорядковується певним закономірностям і проходить низку фаз у своєму розвитку. Пробудження національної свідомості дитини відбувається під впливом сімейного середовища, друзів, знайомих, ровесників. Пізніше в цей процес включаються інші осередки соціалізації – дошкільні заклади, школа, вуз, позашкільні установи тощо.

Протягом усього періоду етнізації відбувається формування системи уявлень людини про культурні та психологічні особливості свого народу, його історичне минуле. Особистість засвоює величезне багатство культури народу, усвідомлює низку соціально-психологічних ознак, що характеризують національну спільноту, знайомиться з історичними подіями, які відбувалися протягом періоду становлення нації, у неї формується система уявлень про національні феномени. На основі отриманих знань людина усвідомлює свою тотожність з конкретним народом, власні

психологічні особливості як члена національної спільноти, усвідомлює себе представником певної нації. Під впливом зазначених змін новим змістом наповнюється Я-образ особистості, в якому все більшої ваги набувають етно-національні складові.

Міра сформованості в особи системи знань про етнонаціональні феномени зумовлює ступінь ідентифікації людиною себе з національною спільнотою, що детермінує загальний рівень розвитку національної самосвідомості особистості. У зв'язку із цим необхідно проаналізувати, які типи ідентичності з нацією лежать в основі національної самосвідомості високого та низького рівнів розвитку та відповідного цим рівням Я-образу особистості.

Слаборозвинену національну самосвідомість, як правило, характеризує дифузна (або не досягнута) ідентичність особи зі своєю нацією. Її прояви (такі, як невизначеність національної належності, її неактуальність для особистості, байдуже ставлення до національних феноменів взагалі і до власної належності до певної нації, зокрема), які суттєво позначаються на змістових характеристиках Я-образу особистості, значною мірою збіднюючи його.

Іншим варіантом національної самосвідомості низького рівня розвитку є відчуження від власної національної спільноти та пошуки стійкої соціально-психологічної ніші за будь-якою іншою, але не за національною ознакою – так звана гіпоідентичність, яка може проявлятися у формі національної індиферентності або нігілізму (див. там само). На відміну від дифузної національної ідентичності (яка характеризується недостатнім усвідомленням людиною власної належності до національної спільноти, що негативним чином позначається на структурі та змісті її Я-образу), національна ідентичність особи, сформована за типом гіпоідентичності, може бути певною мірою усвідомленою та представленою в Я-образі. Проте усвідомлення людиною власної національної належності може байдуже

сприйматися нею або бути забарвленим негативними почуттями аж до повного її заперечення.

В основі гармонійної, високорозвиненої національної самосвідомості лежить досягнута позитивна ідентичність зі своєю національною спільнотою, яку характеризують позитивний образ власної національної спільноти, позитивний національний Я-образ та позитивне ставлення до представників інших націй.

Основною умовою формування такого типу національної ідентичності особистості є дотримання в процесі виховання принципів гуманності та толерантності. Нехтування цих принципів може стати причиною виникнення згубних тенденцій у розвитку національної самосвідомості, наприклад, викликати формування гіперпозитивної ідентичності, яка формується в результаті гіпертрофованого прагнення особистості до позитивної національної ідентичності. Вона характеризується домінуванням позитивних характеристик у національному Я-образі особистості та автостереотипі й негативних характеристик - у гетеростереотипах, що призводить до абсолютної упевненості людини у вищості своєї національної спільноти над іншими, віри у виключність власної нації.

У міжнаціональних стосунках такий тип ідентичності проявляється різними формами нетерпимості щодо представників інших національних спільнот, прагненням до домінування над ними, в агресивному стилі розв'язання конфліктів. Такий тип національної ідентичності також не можна вважати ознакою гармонійно розвинутої національної самосвідомості.

З огляду на сказане, стає зрозумілим, що в основі системи виховання мають бути закладені механізми формування в підростаючого покоління позитивних настанов щодо цінностей власної культури, адже саме це є основною психологічною умовою збереження національної спільноти як цілісного та неповторного організму в етнокультурному розмаїтті світу. Однак, сприяючи процесові формування позитивної національної ідентифікації молоді, необхідно, разом з тим, постійно дбати про виховання

шанобливого ставлення до інших культур, які збагачують скарбницю загальнолюдських цінностей, про виховання гуманності й толерантності щодо представників інших національних спільнот.

Важливо додати, що під час виконання цього вельми важливого завдання потрібно не лише спиратися на особливості національної культури та психології, але й удосконалювати їх: зміцнювати позитивні риси, культивувати їх, робити на них наголос та коригувати негативні якості, які позначилися на національній культурі та психології українського народу.

Викладене дозволяє дійти висновку, що важливим педагогічним завданням освітніх закладів будь-якого рівня є пошук шляхів цілеспрямованого формування позитивної національної ідентичності молоді, врахування в навчальному процесі чинників, які зумовлюють її формування у молодих людей.

Вище ми зосереджували свою увагу на тому, що людина усвідомлює себе представником певної нації в результаті засвоєння системи знань щодо етнонаціональних феноменів. Виходячи з цього, з упевненістю можна припустити, що найважливішими умовами виховання молодого покоління з гармонійно розвинутою національною свідомістю та самосвідомістю є:

- 1) поглиблення системи знань та оцінок культурних особливостей нації;
- 2) формування системи знань та оцінок психологічних особливостей своєї національної спільноти.

Інакше кажучи, від ефективності засвоєння особистістю знань національних особливостей свого та інших народів певною мірою залежить успіх процесу формування національної ідентичності людини як однієї з найважливіших складових її Я-образу.

Таким чином, цілеспрямоване формування позитивної національної ідентичності української молоді вимагає розв'язання таких завдань:

1. Сприяти активному засвоєнню школярами та студентами елементів матеріальної та духовної культури свого народу. Для цього необхідно:

а) включити в програму навчання такі спецкурси, як “Етнографія українського народу”, “Культура українського народу”.

б) організувати ознайомлення з досягненнями та надбаннями українського народу за допомогою відвідування музеїв, виставок тощо, проведення зустрічей з національною інтелігенцією, представниками еліти нації;

в) організувати ознайомлення з діяльністю сучасних народних творчих колективів, національних ансамблів тощо через відвідування концертів, організацію творчих вечорів і таке інше.

Розкриємо зміст указаних галузей знання більш детально.

Етнографічні знання є необхідними для формування системи знань про такі інтегруючі та диференціюючі ознаки національної спільноти, як етнонім (самоназва) певного народу та його генеза, територія функціонування етносу (її ландшафтні, кліматичні та природні особливості), спільне походження та історичне минуле нації, антропологічні особливості, мова, традиції, обряди та звичаї, релігія, економіка, культура народу. Немає сумніву в тому, що засвоєння цієї системи етнографічних знань сприятиме оптимізації національної ідентифікації особистості.

Глибоке вивчення матеріальної та духовної культури народу також великою мірою сприяє більш інтенсивному та гармонійному розвитку національної самосвідомості підростаючого покоління. Національну культуру складають лише ті культурні елементи та структури, які характеризуються національною специфікою, виконуючи як етнодиференціюючу, так й етноінтегруючу функцію, сприяючи тим самим усвідомленню людиною своєї єдності з різними представниками даного народу.

Серед елементів національної культури особливе місце посідає мова. Будучи утворенням та спільним надбанням багатьох поколінь представників національної спільноти, вона здатна згуртовувати їх в єдине ціле й одночасно виокремлювати цю спільноту серед інших націй.

У національному бутті кожного народу мова виконує низку суттєвих функцій. Однією з головних серед них є фіксація та збереження набутих знань, а також передача їх від покоління до покоління. Будучи засобом створення оригінальної національної літератури, мистецтва, мова найбільш повно втілює в них і передає самобутність нації, специфіку її способу життя, мислення, світобачення етносу, його національної самосвідомості.

У системі національного виховання мова є провідним засобом формування самосвідомості, світогляду особистості, засобом збудження національного духу людини, розвитку і збереження національного менталітету: обряди, звичаї, вірування та уявлення народу, його народнопоетичні твори, міфи і література - всі ці категорії прояву та відображення менталітету нації зафіксовано насамперед у мові [96]. Тому національна освіта має здійснюватися засобами мови народу, єдність з яким відчуває особистість.

Культура народу ділиться на два блоки – матеріальний та духовний. Матеріальна культура складається з індивідуально- або технічно-промислової та індустріальної підсистем, які пов'язані із забезпеченням умов життєдіяльності етносу і включають в себе особливості будування народом свого житла, приготування їжі, пошиття одягу.

Духовна культура народу складається з таких частин, як фольклорний та професійний блоки. Фольклорний блок включає усну народну творчість (оповідання, легенди, казки народу). Фольклор виступає і як засіб ідентифікації особистості зі своїм національним середовищем, і водночас як велика національна цінність. Професійна духовна культура (художня література, преса, музична культура, радіо та телебачення) сформувалася відносно пізно на базі фольклору і є суттєвим чинником розвитку національної самосвідомості людини.

Такі елементи культури, як звичаї, обряди, традиції, ритуали виконують соціонормативну функцію. Спільність цього пласту культури має

важливе значення для внутрішньої інтеграції представників нації, а також для регуляції, координації поведінки та діяльності людей.

Здатність культури зберігати та передавати прийдешнім поколінням соціально-культурний досвід, інтелектуальні, моральні та інші досягнення народу є одним з найважливіших чинників формування національних особливостей особистості. У результаті залучення людини до духовного життя народу, оволодіння його духовними цінностями, традиціями та нормами в особи формується комплекс рис та властивостей, які виражають національну своєрідність особистості.

Ідентифікуючи себе із цінностями національної культури, індивід не лише переживає їх як атрибут своєї національної належності, але й усвідомлює їх як частку самого себе. Будучи інтеріоризованими, цінності, норми та традиції національної культури стають силою, що пов'язує особистість з даною національною спільнотою, уособлює її національну визначеність. Саме через засвоєння, суб'єктивацію національної культури особистість стає суб'єктом даної національної спільноти.

Реалії життя свідчать, що чим більш міцними є зв'язки людини з культурою народу та його мовою, тим більш високим є рівень розвитку громадянських якостей особистості, тим більш виразними є її патріотичні почуття та почуття відповідальності за долю Вітчизни. І навпаки, послаблення зв'язків індивіда з національною культурою, втрата рідної мови, нехтування звичаями, традиціями свого народу, з одного боку, негативно позначаються на етнопсихологічних якостях національної спільноти, зменшують можливості народу самореалізуватися, зробити належний внесок у розвиток людства, а, з іншого – таке відчуження людини від національних цінностей призводить до того, що рівень розвитку громадянських характеристик особистості, її національної свідомості та самосвідомості залишається низьким.

З огляду на сказане, можна відзначити, що оволодіння студентами глибокими та всебічними знаннями в галузі етнографії та культури свого

народу великою мірою сприяє формуванню гармонійної, високорозвиненої національної свідомості та самосвідомості особистості.

2. Не менш важливим є, на нашу думку, сприяння пізнанню етнопсихологічних особливостей народу, для чого необхідно включити в програму навчання студентів спецкурси “Основи етнопсихології”, “Психологія українського народу”.

Засвоєння основних етнопсихологічних понять, таких, як етнос, нація, національна свідомість та самосвідомість, національна ідентифікація та ідентичність, національні стереотипи, національна особистість та національний характер, розгляд різних точок зору на ці феномени, безперечно, поглиблює розуміння людиною психологічних особливостей свого та інших народів.

Із всієї сукупності психологічних особливостей, які характеризують народ, найбільш статичним є так званий “психічний склад”. Ця особливість включає в себе національний характер, національний темперамент, характер спрямованості особистості (моральні переконання, ціннісні орієнтації, погляди, ідеали тощо), специфічні для представників національної спільноти здібності.

Динамічну сторону етнопсихологічних особливостей розкривають національні настрої, почуття, інтереси, аттїтуди, міжнаціональні настанови, автостереотипи та гетеростереотипи .

Поняття “національний характер” як психологічна категорія представляє собою не елементарну сумацію окремих психологічних рис, типів характеру суб’єктів національної спільноти, а специфічне сполучення і прояв психологічних якостей, що стали більшою чи меншою мірою притаманними конкретній спільноті під впливом певних історичних та культурних умов її генезис.

Національне світобачення, яке включає в себе систему переконань, ціннісних орієнтацій, життєвих позицій, поглядів, ідеалів тощо, також

зумовлено конкретними історичними умовами розвитку національної спільноти. Зміна національного буття викликає, як правило, зміну системи світобачення нації.

Поняття “національний темперамент” в етнопсихології трактується дещо по-іншому, ніж поняття “темперамент” в загальній психології, яке детермінується типами нервової системи. Йому надається інше соціально-психологічне тлумачення. Своєрідність національного темпераменту зумовлена впливом кліматичного середовища, способу життя народу, роду занять представників нації, специфіки національної культури.

Припускаючи можливість існування розбіжностей між представниками різних національних спільнот щодо здібностей, необхідно підкреслити, що йдеться про специфічні здібності, які були придбані в процесі життя, за умов рівної біологічної їх зумовленості (задатків). Відмінності, про які йде мова, не включають в себе нічого іншого, крім культурних та історичних розбіжностей. На розвиток специфічних здібностей впливають, крім багатьох інших чинників, умови соціалізації в певному соціокультурному середовищі, а також мова та письменність.

Національні почуття виражають перш за все емоційне ставлення саме до етнонаціональної дійсності. До них відносяться почуття гордості за свій народ, прихильність до національних цінностей, надбань тощо. Характер почуттів до власної національної спільноти має надзвичайно велике значення в процесі ідентифікації людини зі своїм народом, а також робить вплив на характер взаємовідношень з іншими національними групами. Так, почуття гордості за свій народ породжує солідарність з групою та є її індикатором, тоді як сором – показник та причина відчуження від групи.

Національні настрої виконують функцію регулювання психічної активності людей, функцію настанови сприймати й діяти певним чином, тобто виражають спільне самопочуття, спільне ставлення до всієї навколишньої дійсності. Настрій нації, детермінований історичними подіями, політичними та економічними умовами життєдіяльності народу, слугує, так

би мовити, реакцією на певні досягнення, успіхи, злети та спади в різних галузях буття національної спільноти.

Необхідно зауважити, що психологічні особливості нації, безперечно, є її значущою ознакою. На думку М. Джандильдіна, без спільності психологічних особливостей сутність національної спільноти зводилася б лише до суми зовнішніх об'єднуючих ознак, а сама нація, як активно чинний соціальний суб'єкт, залишалася б внутрішньо різнорідною, позбавленою духовної цілісності та уніфікованості.

У рамках спецкурсу "Психологія українського народу" студенти мають більш глибоко ознайомитися з психологічними особливостями свого народу, проаналізувати складний процес становлення національної самосвідомості українського народу в різні історичні епохи, пошуку національної ідентичності, який проходив у боротьбі проти польських панів, деспотизму російських царів, у прагненні до національної незалежності, розбудови національної державності.

Підсумовуючи, можна підкреслити, що поглиблене та всебічне вивчення студентами специфічних рис національної культури та психологічних особливостей свого народу сприятиме формуванню національного світобачення людини, стане базою для усвідомлення нею власної належності до національної спільноти, основою національної ідентифікації, зумовлюючи тим самим підвищення рівня розвитку національної самосвідомості особистості.

3. Серед чинників, що формують національну свідомість та самосвідомість особистості, значна роль належить також історичній науці. Тому сприяння самостійному поглибленню молоддю знань з історії свого народу, стимулювання інтересу до історичного минулого власної національної спільноти є важливою умовою виховання національно свідомих громадян.

Інтерес особи до історії рідної країни, свого народу притаманний особистості, яка знаходиться на високому рівні свого особистісного й, зокрема, громадянського розвитку. Така людина прагне збагнути не лише героїчні події минулого, якими можуть гордитися нащадки, а також і причини появи драматичних, навіть трагічних епох, яких багато в історії кожного народу. Засвоєння знань про особливості історичного шляху свого народу сприяє вихованню в людини шанобливого ставлення до видатних людей, національних героїв, які жертвовно служили своєму народові, збагачували його культуру, науку, примножували внесок нації у скарбницю світової цивілізації.

Аналіз таких явищ, як козацтво, релігійні братерства та інші об'єднання видатних постатей, діяльність яких стала потужним поштовхом для зростання національної самосвідомості українського народу, викликала хвилю боротьби за національну незалежність та зіграла величезну роль у становленні національної ідентичності українців, поглиблювала духовність, сприяла вихованню національного світогляду, сприятиме формуванню в школярів та студентів глибоких патріотичних почуттів, почуття національної гідності та самоповаги, допомагатиме усвідомити роль цих почуттів у житті нації. Таким чином, історична наука виступає неоціненним засобом формування національної ідентичності молодого покоління.

Підсумовуючи, можна сказати наступне. Виходячи з тези про те, що рівень розвитку національної самосвідомості зумовлюється формуванням цілісної системи уявлень та знань особи про етнонаціональні феномени, ми пропонуємо збагатити процес навчання школярів та студентів знаннями в галузі етнопсихології, історії народу, етнографії, народної філософії, матеріальної та духовної культури нації.

Проте, важливо підкреслити, що актуалізація потужного виховного потенціалу, закладеного у відповідних навчальних дисциплінах, спроможна забезпечити успішне виховання національно свідомої молоді лише за умов наявності у вихователів глибокої переконаності в тому, що формування

високорозвиненої національної самосвідомості підрастаючого покоління є вельми важливим завданням, виконання якого разом з іншими сприяє гармонійному й всебічному розвитку особистості. Учитель лише тоді буде для вихованців взірцем, гідним наслідування, коли високорозвиненій національній свідомості й самосвідомості самого вихователя відповідатиме його фактична поведінка, яка реально стверджує такі суспільні цінності як патріотизм, громадянська солідарність, відповідальність та інші важливі характеристики громадянського спрямування.

Висновки до Розділу 3

Оскільки процес ідентифікації людини з національною спільнотою значною мірою залежить від міри сформованості в неї системи знань щодо етнонаціональних феноменів, цілеспрямоване формування позитивної національної ідентичності та позитивного Я-образу української молоді вимагає розв'язання завдання сприяння активному засвоєнню школярами та студентами знань та уявлень, які стосуються етнонаціональної сфери життєдіяльності людини, а саме: забезпечення умов глибокого пізнання елементів матеріальної та духовної культури свого народу, психологічних особливостей типових представників власної національної спільноти, стимулювання інтересу до історичного свого народу, поглиблення знань з історії власної національної спільноти тощо.

Відповідно до завдань формуючого експерименту нами було розроблено цикл бесід, спрямованих на підвищення в учнів рівня обізнаності з етнонаціональними феноменами. Змістовою стороною бесід були етноінтегруючі та етнодиференціюючі ознаки, а саме: матеріальна та духовна культура українського народу, його традиції, обряди та звичаї, а також національний характер українців.

Впровадження розробленої нами системи групових дискусій, які мали на меті створення умов, що сприяють інтенсивному процесу формування

позитивної національної ідентичності особистості та збагачення відповідним змістом структури Я-образу, призвело до позитивних зрушень у національній самосвідомості молодих досліджуваних. Національна ідентифікація набула значно більшої актуальності для школярів та суттєво збільшилася міра ідентифікації учнів з етнічною та громадянською спільнотами, що позначилося на змістових характеристиках Я-образу, зміст якого значною мірою поповнився усвідомленням національно-культурних цінностей, особливостей та рис, які характеризують людину як суб'єкта національної спільноти, усвідомленням свого ставлення до різних етнонаціональних феноменів тощо.

Отже, впровадження заходів, що сприяють підвищенню рівня знань учнів щодо етнонаціональної сфери життєдіяльності людини, створює умови для гармонійного розвитку національної самосвідомості юнаків та дівчат, зокрема, інтенсифікує процес формування в них позитивної національної ідентичності в процесі становлення їх Я-образу.

ВИСНОВКИ

У дослідженні здійснено теоретичне узагальнення та пропонується нове розв'язання наукової проблеми, яка полягає у визначенні місця і ролі процесу національної ідентифікації особистості у становленні її Я-образу. Результати даного дослідження засвідчують, що національна ідентифікація є важливою складовою процесу становлення Я-образу особистості, характерним показником рівня розвитку її національної самосвідомості.

На основі теоретичного аналізу та узагальнення отриманого емпіричного зроблені висновки, які загалом підтверджують гіпотезу дослідження та положення, винесені на захист.

Аналіз узагальнених Я-образів сучасної молоді свідчить про те, що за ступенем актуальності та значущості, а також за мірою ідентифікації різноманітні категорії приватного життя (усвідомлення власних особистісних рис та сімейних ролей, ідентифікація з людством та представниками учнівської молоді, статева ідентичність) у структурі соціальної ідентичності як інтегруючої складової Я-образу особи переважають над етнополітичними категоріями, зокрема, над національною ідентичністю.

Проте, національна ідентичність також є доволі важливою соціальною категорією, ідентифікуватися з якою прагне сучасна молодь. Адже саме належність особи до національної спільноти є найактуальнішою серед низки етнополітичних категорій (таких як регіональна, наднаціональна, релігійна ідентичності) в Я-образі сучасної молоді. Крім того, дослідження показало, що рівень ідентифікації школярів та студентів з власною національною спільнотою є достатньо високим: саме з національною спільнотою (порівняно з іншими етнополітичними категоріями) найбільшою мірою ідентифікують себе юнаки та дівчата.

Процес становлення Я-образу особистості у процесі її національної ідентифікації проходить низку фаз, які характеризуються віковими відмінностями. У рамках юнацького віку відбуваються значні зрушення у

формуванні національної ідентичності особистості та становленні її Я-образу як суб'єкта національної спільноти, які є результатом засвоєння учнями та студентами суспільно-цінних знань, умінь і навичок, збільшення їх обізнаності з історією та культурою свого та інших народів, а також розвитку пізнавальних здібностей і розширення сфери діяльності та спілкування.

Так, у ранній юності усвідомлення людиною власної належності до національної спільноти здійснюється досить інтенсивно, але національну ідентичність що стає результатом цього процесу, ще не можна вважати повністю сформованою. Приблизно в середині юнацького віку національна належність починає посідати більш суттєве, усталене місце в структурі Я-образу особи, набуває більшої актуальності та значущості для молодшої людини. Процес становлення національної ідентичності відзначається поступовим зростанням кількості усвідомлюваних ознак, які поєднують людину з власною національною спільнотою, та кількості підстав національної ідентифікації, а також зростанням рівня їх суб'єктивної складності та глибини. Почуття ідентичності все більшою мірою забарвлюється патріотичними почуттями, відчуттям духовного зв'язку з країною та її народом, відчуттям відповідальності за долю нації тощо. Ці моменти значною мірою наповнюють та змістовно збагачують Я-образ особистості, що формується.

У студентські роки становлення національної ідентифікації особистості сягає найвищого рівня, коли відбувається її зміцнення та закріплення. Результатом цих процесів стає зростання когнітивної складності Я-образу особи, зростання міри виразності в ньому характеристик, які віддзеркалюють усвідомлення людиною власної національної належності. Таким чином, Я-образ особистості протягом юнацького віку набуває більшої складності та узагальненості.

Дослідження особливостей національної ідентифікації сучасної молоді показало, що загалом у юнаків та дівчат переважає нормальна (позитивна) національна ідентичність, яка поєднує в собі позитивний національний Я-

образ, позитивні авто- та гетеростереотипи. Серед трансформацій національної самосвідомості найбільш розповсюдженою виявилася схильність молоді до національної індиферентності (як різновиду гіпоідентичності), що виражена помірно. Помірно вираженим також є національний фанатизм як вид національної гіперідентичності. Такі види національної ідентичності, як національний нігілізм (форма гіпоідентичності) та національні егоїзм й ізоляціонізм (трансформації за типом гіперідентичності) виявилися практично невластивими для молодих людей.

Національну самосвідомість молодих людей, автостереотип яких є негативним, характеризує: 1) негативно забарвлений Я-образ; 2) схильність до нігілістичних тенденцій у етнонаціональній сфері (відчуження від цінностей своєї національної спільноти, небажання орієнтуватися на них); 3) індиферентність до етнонаціональних явищ загалом; 4) байдужість до власної етнонаціональної належності, слабо виражена потреба відчувати себе часткою національної спільноти та низький ступінь ідентифікації зі нею.

Юнаків та дівчат, яким притаманне позитивне ставлення до представників власного етносу, навпаки, відрізняє: 1) позитивний Я-образ; 2) високий рівень ідентифікації з власною національною спільнотою; 3) прагнення орієнтуватися на етнокультурні цінності своєї спільноти, небайдужість до широкого кола етнонаціональних феноменів; 4) високий рівень потреби належати до національної спільноти.

Учні та студенти, в яких сформувався негативний гетеростереотип щодо представників іншого етносу, характеризує значно більш високий ступінь виразності фанатичного ставлення до власного етносу, ніж тих представників молодого покоління, які позитивно оцінюють іншу етнічну спільноту.

Таким чином, чим більш особа ідентифікує себе з національною спільнотою, тим більш позитивно вона оцінює типових її представників, і навпаки. Отже, у процесі набуття особою національної ідентичності як складової Я-образу проявляється феномен фаворитизму щодо групи членства

(прихильність до неї, прагнення до позитивної її оцінки), що забезпечує позитивний внесок у Я-образ особистості. Виходячи з цього, можна стверджувати, що національна ідентичність задовольняє базові потреби особистості: потребу в самозбереженні, самоствердженні, самовираженні, у захисті з боку оточуючих та докорінну потребу особистості належати до соціуму, відчувати себе часткою певної референтної групи. Тому національна ідентичність особистості, безсумнівно, є однією з найважливіших складових її Я-образу.

Серед чинників, що сприяють формуванню та підтриманню позитивної національної ідентифікації школярів та студентів, найбільш значущими є елементи національної культури, рідна земля, мова народу, його історичне минуле, національні обряди, звичаї та традиції, уявлення про спільність походження членів спільноти та риси національного характеру, а також релігія народу. Незначною мірою впливають на збереження та зміцнення національної ідентифікації молоді та усвідомлюються молодими людьми як найменш значущі елементи матеріальної культури та специфічні ознаки зовнішності представників етносу.

Оскільки процес ідентифікації людини з національною спільнотою певною мірою залежить від міри сформованості в особистості системи знань щодо етнонаціональних феноменів, сприяння активному засвоєнню школярами та студентами елементів матеріальної та духовної культури свого народу; психологічних особливостей типових представників власного етносу та поглибленню знань молодих людей з історії свого народу виконує завдання цілеспрямованого формування позитивної національної ідентичності молодого покоління.

Впровадження розробленого нами циклу бесід, що мали на меті створення умов, сприятливих інтенсивному процесові формування позитивної національної ідентичності особистості, призвело до позитивних зрушень у національній самосвідомості молодих людей: національна ідентифікація набула значно більшої актуальності для старшокласників та

суттєво збільшилася міра ідентифікації учнів з національною спільнотою. Зазначені зрушення призвели до певних змін у Я-образі досліджуваних, структура якого в більшості випадків поповнилася усвідомленням власної національної належності, відчуттям своєї єдності з українським народом та відповідальності за долю Вітчизни, уявленням про себе як патріота своєї держави тощо. Таким чином, впровадження заходів, що сприяють підвищенню рівня знань учнів щодо етнонаціональної сфери життєдіяльності людини, створює умови для гармонійного розвитку національної самосвідомості людини, зокрема, для формування національної ідентичності в процесі становлення її Я-образу.

Ще один важливий висновок стосується регіональних відмінностей формування національної ідентичності сучасної молоді. Не дивлячись на те, що інтеграційні процеси, які відбуваються в межах незалежної української держави, тривають вже понад 33-х років, формування національної самосвідомості молодих представників різних регіонів країни здійснюється нерівномірно та неоднозначно за змістом та якістю. Про це свідчать регіональні відмінності, виявлені в нашому дисертаційному дослідженні.

Попри те, що національна ідентифікація як складова Я-образу особистості виявилася найактуальнішою серед низки етнополітичних категорій для молодих людей усіх регіонів України, вона є більш значущою, актуальною та сягає вищого рівня розвитку в молодих людей – мешканців західного регіону України порівняно з національною ідентифікацією студентів південної та північно-східної частин країни. У процесі формування національної самосвідомості молодих вихідців із західної частини України різні етнокультурні чинники (мова народу, його духовна культура, національні традиції, обряди та звичаї) відіграють значно вагомішу роль, ніж у становленні та збереженні національної ідентичності юних мешканців північно-східного та південного регіонів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Агаларова, К.А. (2014). Політико-ідеологічна ідентифікація як наукове поняття та соціальний феномен. Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, 1122, 29–32.
2. Андерсон, Б. (2001). Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. Київ: Критика.
3. Арбеніна, В.Л., Сокурянська, Л.Г. (ред.) (2012). Українське студентство у пошуках ідентичності. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна.
4. Аршава, І. О. (ред.). (2018). Соціальна ідентичність особистості в модернових умовах: монографія. Дніпро: Видавець Біла К. О.
5. Байєр, О. (2022). Тематичний аналіз як спосіб роботи з текстом. Якісні дослідження в психології. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (с. 4-9). Дніпро: Університет імені Альфреда Нобеля.
6. Барабаш, В. (2014). Роль громадянської самосвідомості у процесі громадянського виховання особистості. Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка, Серія: Педагогічні науки, 125, 48–52.
7. Барабаш, В. (2015). Громадянська культура майбутнього фахівця в контексті формування громадянського суспільства. Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Серія: Педагогічні науки, 135, 53–56.
8. Бацанова, Ю.О. (2009). Соціальна ідентичність в ракурсі конструктивістської парадигми. Філософські проблеми гуманітарних наук. URL: <http://www.info-library.com.ua/books-text-11502.html> 362
9. Бебик, В., Цветкова, К. (2008). Міжнародний імідж ФРН в контексті дострокових парламентських виборів-2005. Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. Спецвипуск, 96-104.
10. Бевз, Т.А. (ред.) (2014). Політичні механізми формування громадянської ідентичності в сучасному українському суспільстві. Київ: ІПіЕНД ім. І. Кураса НАН України.

- 11.Бевз, Т.А. (2014). Особливості формування громадянської ідентичності в сучасній Україні. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 3, 236–246.
- 12.Бедрій, Р. Б. (2006). Конституційно-правові основи громадянства України. Львів: Львів. держ. ун-т внутр. Справ.
- 13.Безгина, Н.В. (2013). К вопросу о построении структурной модели гражданской идентичности. Психосфера, 3(1), 8–14.
- 14.Беленок, А. (2012). Симптомы ностальгии по советскому прошлому в коллективных представлениях населения Украины. Соціальні виміри суспільства, 4(15), 390–410.
- 15.Берн, Е. (2016). Ігри, у які грають люди. Харків: Клуб Сімейного Дозвілля.
- 16.Бігун, О. (ред.) (1921). Ідентичність: текстуальні виміри: колективна монографія. Івано-Франківськ: видавець Кушнір Г. М
- 21.Білодіда, І.К. (ред.) (1973). Словник української мови: в 11 томах. Київ: Наукова думка.
- 17..Блинова, О.Є. (2011). Трудова міграція населення України у соціальнопсихологічному вимірі. Херсон : РІПО.
18. Блинова, О.Є. (ред.) (2018). Соціокультурні та психологічні вектори становлення особистості. Херсон: Вид-во ФОП Вишемирський В. С. 363
- 19..Боднар, О. (2011). Поняття особистої безпеки людини і його структура. Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України, 2(5), 148–153.
20. Большаков, А.Г., Зазнаев, О.И. (2012). Формирование гражданской идентичности: проблемы, современное состояние, перспективы. Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики, 12(26), 38–41.
- 21.Бондаренко, В.Д., Жадан, І.В. (Ред.) (2017). Політична картина світу студентської молоді: психологічні проблеми формування. Київ: Міленіум.

- 22 .Бондаренко, М., Бабенко, С., & Боровський, О. (2017). Соціальна згуртованість в Україні. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Соціологія, 1(8), 58–65.
- 23 .Бондаренко, С.М., Ліфар, К. В. (2014). Імідж організації: сутність, зміст та основні етапи формування. Технології та дизайн, 2(11), 1–8.
- 24 .Боришевський, М.Й., Алексеєва, М.І., Антоненко, В.В. (2001). Еталонна модель особистості-громадянина. Психологічні закономірності розвитку громадянської свідомості та самосвідомості особистості, 1, 39–46.
25. Боришевський, М.Й. (1996). Психологічні механізми розвитку особистості. Педагогіка і психологія, 3(12), 26–33.
- 26 .Боришевський, М.Й., Яблонська, Т.М., Антоненко В.В. (2007). Розвиток громадянської спрямованості в юнацькому віці. Київ: Педагогічна думка.
27. Брайєр, О.О. (2022). Тематичний аналіз як спосіб роботи з текстом. Якісні дослідження в психології: проблеми та їх вирішення (с. 4-9). Дніпро: Університет імені Альфреда Нобеля.
28. Брандес, М.Э. (2003). Идеология и миф: общие черты. Политическая наука. Политическая идеология в современном мире, 45–59.
- 29..Брушлинский, А.В. (1996). Субъект: мышление, учение, воображение. Москва: Изд-во «Институт практической психологии». 364
- 30.Бугерко, Я. (2008). Категоріальний аналіз рефлексії як явища, процесу, стану, властивості. Психологія і суспільство, 1, 93–105.
- 31.Бусел, В.Т. (Ред.) (2005). Великий тлумачний словник сучасної української мови. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун».
- 32.Бутиліна, О.В. (2012). Маргінальна ситуація: структура та соціальні наслідки. Український соціум, 2(41), 17–25.
33. Васютинський, В.О. (ред.) (2016). Соціальна психологія бідності. Київ: Міленіум.
- 34 .Васютинський, В.О. (2021). Оцінка історичних провин українців носіями локальної і національної ідентичностей. Український психологічний журнал, 2(16), 9–20.

- 35.Васютинський, В.О. (2010). Психологічні виміри спільноти. Київ: Золоті ворота
- 36.Васютинський, В.О. (2011). Соціально-психологічні особливості самовизначення між українською і російською ідентичностями. Психологія мови і культури, 14–21. 365
- 37.Васютинський, В.О. (2007). Самовизначення мовних спільнот в сучасній Україні: між ідеологією і мораллю. Соціальна психологія. Спеціальний. випуск, 23–29.
38. Васютинський, В.О. (2001). Українська ідентичність російськомовних: між відчуженням і дорученням. Мовні конфлікти і гармонізація суспільства (с. 28–29). Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет».
- 39.Вербець, В.В., Субот, О.А, Христюк, Т.А. (2009). Соціологія. Київ: Кондор.
- 40.Вільчинська, І.Ю. (2002). Етнічна та національна ідентичність сучасної української молоді. (Автореф. дис. канд. політ. Наук). Інститут держави і права ім. В.М.Корецького. Київ.
- 41.Вітман, К.М. (2008). Етнічність, як об'єкт етнополітологічного аналізу. Наукові праці Одеської національної юридичної академії, Т. VII (с. 258- 270). Одеса: Юридична література.
- 42.Воловик, В. (2001). Основні фактори становлення ідеології державотворення. Віче, 12, 22–31.
- 43.Габермас, Ю. (2005). Умови громадянства. Київ: Український Центр духовної культури.
- 44.Гавриленко, І. (1997). Ідеологічна ситуація в Україні. Ресурси соціальної взаємодії: Ідеологія державотворення. Віче, 4, 3–12.
- 45.Гавриленко, І.М. (2005). Соціологія організацій. Київ: АПСВ.
- 46..Гайворонюк, Н.В. (2012). Українська ідентичність як онтологічна основа національної безпеки (соціально-психологічний аспект). Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ, 2(1), 38–48. 366

47. Галян, О. (2017). Суб'єктність особистості: ретроспектива поглядів та перспектива втілення в педагогічний процес. *Психологія особистості*, 8(1), 59–67.
48. Галян, О.І., Галян І.М. (2012). *Експериментальна психологія: навчальний посібник*. Київ: «Академвидав».
49. Гетьманчук, М. П. (2010). *Політологія*. Київ: Знання.
50. Гильбух, Ю.З. (1994). *Тест-опросник личностной зрелости*. Киев: НПЦ Психодиагностика и дифференцированное обучение.
51. Гнатенко, П. І., Павленко В. М. (1999). *Ідентичність: філософський та психологічний аналіз*. Київ: Арт-Прес.
52. Гнатенко, П. І. (1997). *Український національний характер*. Київ: Ін-т соціальної та політичної психології АПН України.
53. Гнатенко, П. І. (2018a). *Национальная идентичность*. Винница: НиланЛТД
54. Гнатенко, П. І. (2018b). Національна ідентичність та історична пам'ять. *Грані*, 21(10), 164–169.
55. Головатий, М. Ф. (2006). *Політична психологія*. Київ: МАУП.
56. Головашина, О.В. (2015). Ассоциативный эксперимент для измерения гражданской идентичности. *Социологические исследования*, 7, 64–71.
57. Голоденко, О.Ю. (2013). Теоретичні та емпіричні можливості вивчення громадянської ідентичності. *Вісник Львівського університету. Серія соціологічна*, 7, 60–68.
58. Голоденко, О.Ю. (2013). Аналіз теоретичних підходів до вивчення феномену ідентичності в соціогуманітарних науках. *Соціологічні студії*, 1, 37–40.
59. Голуб, В. (2014). Типологія відносин між державою і волонтеріатом. *Державне управління та місцеве самоврядування*, 3(22), 27–39. 367
60. Гора, О. (2012). Методика дослідження сформованості національної ідентичності студентів. *Наукові записки Кіровоградського державного*

педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Серія: Педагогічні науки, 103, 90–100.

61.Горбанюк, О. (2010). Імідж України і держав колишнього СРСР в уявленнях поляків. Соціальна психологія, 2, 37–48.

62.Горлач, М. І., Кремень, В. Г. Політологія: наука про політику. Київ: Центр учбової літератури.

63.Горностай, П. (2021). Колективна травма як складна соціальна ситуація: системно-понятійний аналіз. Наукові студії із соціальної та політичної психології, 48(51), 100–111.

64.Горностай, П. П. (ред.) (2018). Свідоме і несвідоме у груповій взаємодії. Монографія. Кропивницький: Імекс-ЛТД.

65.Горностай, П.П. (2015). Громадянська ідентичність українців та її еволюція. Проблеми політичної психології, 2, 98–111.

66.Горностай, П.П. (2007). Личность и роль: ролевой подход в социальной психологии личности. Київ: Интерпресс ЛТД.

67.Горностай, П.П. (2009). Психологія рольової самореалізації особистості: (Автореф. дис. докт. психол. наук). Інститут соціальної та політичної психології АПН України. Київ.

80.Горностай, П.П. (Ред.) (2014). Психологія групової ідентичності: закономірності становлення. Київ: Міленіум.

68.Горностай, П.П., Титаренко, Т.М. (2001). Психология личности. Словарь-справочник. Киев: Рута.

69. Грабовська, С.Л., Петровська, І.Р. (2017). Особливості світосприйняття та ціннісно-мотиваційної сфери студентів з різним типом громадянської ідентичності. Проблеми сучасної психології, 35, 130–144. 368

70.Грабовська, С., Гребінь, Н. (2020). Застосування вправ «тло» («ґрунт», «канва») у практиці психологічного тренінгу. Сучасні тренінгові технології для розвитку особистості: еко-тренінги. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (с. 14–15). Умань.

71. Губеладзе, І.Г. (2016). Сільська молодь у місті: пошук ідентичності. Київ: Міленіум.

- 72.Губеладзе, І.Г. (2020). Колективне почуття власності щодо своєї країни: джерело міжнаціональної напруженості чи фактор єдності? Проблеми політичної психології, 9(23), 22–37.
- 73.Губеладзе, І.Г. (2021). Соціальна психологія власності : монографія. Київ: Талком.
- 74.Данилюк, І., Курапов, А., Ягіяєв, І. (2019). Етнокультурна психологія: історія та сучасність: монографія. Київ: АртЕк.
- 75.Данилюк, І.В. Шиковець, С.О. (2019). Проблема впливу етнолінгвістичної ідентичності на психологічне благополуччя та здоров'я особистості. Актуальні проблеми психології, 4(15), 25-32.
- 76.Данилюк, І.В. (2018). Соціальна ідентичність особистості в модернових умовах: колективна монографія / І. Аршава, К. Безверха, О. Богучарова, І. Данилюк та ін. Дніпро: Біла К. О.
- 77.Данилюк, І.В. Гресько, В.В (2017). Менталітет як провідна етнопсихологічна характеристика. Вісник Одеського національного університету. Психологія, 1(43), 22, 68-78.
- 78.Денисюк, С.Г. (2011). Довіра як чинник ефективності політичної комунікації. Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія: Питання політології, 984, 171–176. 369
- 79.Дідук, І.А. (2001). Сім'я як чинник політичної ідентифікації особистості. Проблеми загальної та педагогічної психології, 3(4), 60–64.
- 80.Доброва, М.П. (2013). Конструювання політичної ідентичності у процесі трансформації проекту модерну. Перспективи, 3, 35–40.
- 81.Дроздов, О.Ю. (2016). Психологія масової геополітичної свідомості. (Автореф. дис. докт. психол. наук). Інститут соціальної та політичної психології НАПН України. Київ.
82. Дроздов, О.Ю. (2021). Просторові виміри соціальних уявлень української молоді про благополуччя. Проблеми політичної психології, 24(1). 198-207.
83. Ермолаев, А. (2011). Украинский характер (характерные социальнопсихологические особенности населения Украины). Киев: Центр

- социальных исследований «СОФИЯ». URL: https://docs.wixstatic.com/ugd/4b51c0_8fb218f43e43402496e9380131372966.pdf
84. Жадан, І.В. (2022). Громадянська компетентність: соціальні очікування і реалії: монографія. Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. Кропивницький.
85. Жадан, І.В. (ред.) (2019). Механізми громадянської і національної самоідентифікації: трансформації комунікативних практик : монографія / І. В. Жадан, А. О. Краснякова, С. І. Позняк, О. М. Скар ; за наук. ред. І. В. Жадан; Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. Кропивницький: Імекс-ЛТД,
86. Жадан, І.В. (2017). Емпіричне дослідження особливостей громадянської та національної самоідентифікації молоді: базові поняття та показники. Наукові студії із соціальної та політичної психології, 39, 60–68.
87. Жадан, І.В. (2016). Комунікативні практики як чинник громадянської і національної самоідентифікації: теоретико-методологічні засади дослідження. Проблеми політичної психології, 3(17), 3–11.
88. Жадан, І.В. (2014). Особливості структурування ціннісної складової частини політичної картини світу студентської молоді. Психологічні перспективи, 24, 100–112.
89. Жовтянська, В.В. (2014). Функціонування і трансформації ідеологій у соціумі: теоретичний аналіз. Проблеми політичної психології, 1, 23–35.
90. Жовтянська, В.В. (2021). Психологія репрезентацій дійсності (Автореф. дис. докт. психол. наук). Інститут соціальної та політичної психології НАПН України. Київ.
91. Журавльова, Л.П., Шмиглюк, О.Г. (2020). Етнічна ідентичність та особистісне зростання. Особистісне зростання в умовах трансформації сучасного суспільства: монографія /наук. ред. проф. Л. П. Журавльової. (с. 7-33). Житомир: Вид. О. Євенок.

92. Журавльова, Л.П, & Лучків, В.З. (2021). Глобалізаційні процеси, асертивність та емпатійна суб'єктність особистості. Психологія життєвого простору сучасної молоді. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (с. 8-10). Рівне: Волинські обереги. 371
93. Завгородня, О.В. (ред.) (2017). Системність психологічного знання на сучасному етапі його розвитку. Київ: Видавничий Дім «Слово».
94. Зерній, Ю.О. (2007). Історична пам'ять як об'єкт державної політики. Стратегічні пріоритети, 1(2), 71–76.
95. Зерній, Ю.О. (ред.) (2008). Історична пам'ять як поле змагань за ідентичність. Київ: НІСД.
96. Зоська, Я.В., Кравченко, Н.Ю., Стадник, А.Г. (2022). Моделі та типи організаційної культури в контексті сучасних соціальних трансформацій. Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: «Педагогіка. Соціальна робота», 1(50), 103–107.
97. Зорич, О. (2013). Феномен ідентичності: конфлікт інтерпретацій. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса, 5, 4–13.
98. Зубко, Г.Ю. (2011). Державна ідеологія як один із засобів запобігання формуванню маргінальної свідомості особи. Науковий Вісник Львівського державного університету внутрішніх справ, 1(1), 13–17.
99. Іванов, І.Ю. (2012). Феномен політичної ідентичності: політологічний аспект. URL: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Grani/2012_4/34.pdf
100. Ігнатенко, П., Косарева, Н., Крицька, Л., Поплужний, В. (1997). Виховання громадянина: психолого-педагогічний та народознавчий аспекти. Київ: Інститут змісту і методів навчання.
101. Ільницька, У. (2007). Політичні стереотипи та стереотипізація мислення: роль та значення у системі іміджевих комунікацій. Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку, 19, 96–100.

102.Пріснякова Л.М., Палєєва І. (2024). Процес формування Я-образу особистості як представника національної спільноти. Торонто, Канада: IV міжнародна науково-практична конференція SCIENCE IN THE MODERN WORLD: INNOVATIONS AND CHALLENGES (с. 447-454).